

І. Крип'якевич

М. Грушевський

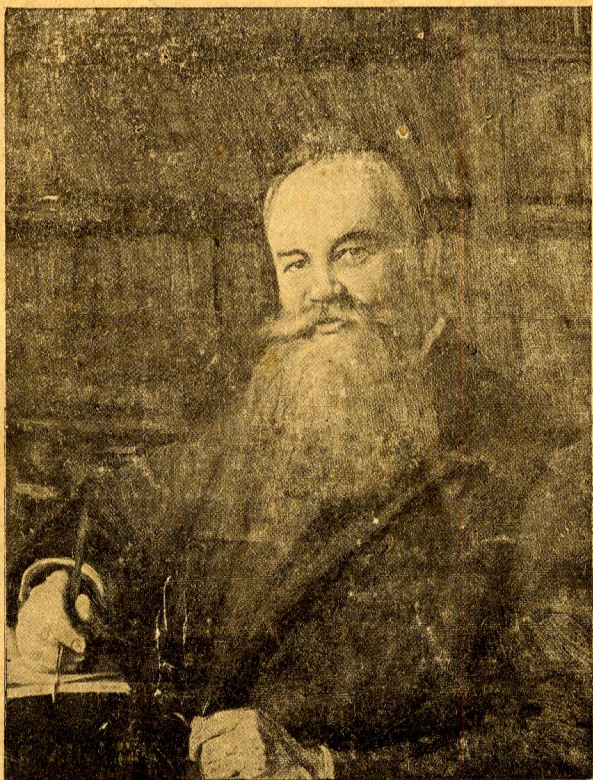

Ч.

ВИДАННЯ ТОВАРИСТВА

806
(1)

„ПРОСВІТА“

Грушевськ

Грип'якевич
ГРУШЕВСЬКИЙ

РІК 1935
Книжечка 1.
(СІЧЕНЬ)

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ВИДАННЯ „ПРОСВІТИ“.

З 1935. починається другий рік відновлених місячних видань „Просвіти“.

За минулий рік Товариство видало 11 книжечок (одна книжечка подвійна). Читач дістав у руки 5 книжечок історичних сповідань із різних часів нашого минулого, 3 книжечки з життя велетнів нашого національного відродження (Тарас Шевченко, Маркіян Шашкевич, Юрій Федькович), один драматичний твір, одне сповідання з сільського побуту та один твір першого редактора видань „Просвіти“, який давно розійшовся й за яким люди раз-у-раз попитували.

У 1935. році місячні книжечки виходитимуть у тому самому об'ємі, що й досі, ілюстровані, та тільки зміст їх буде **інший**.

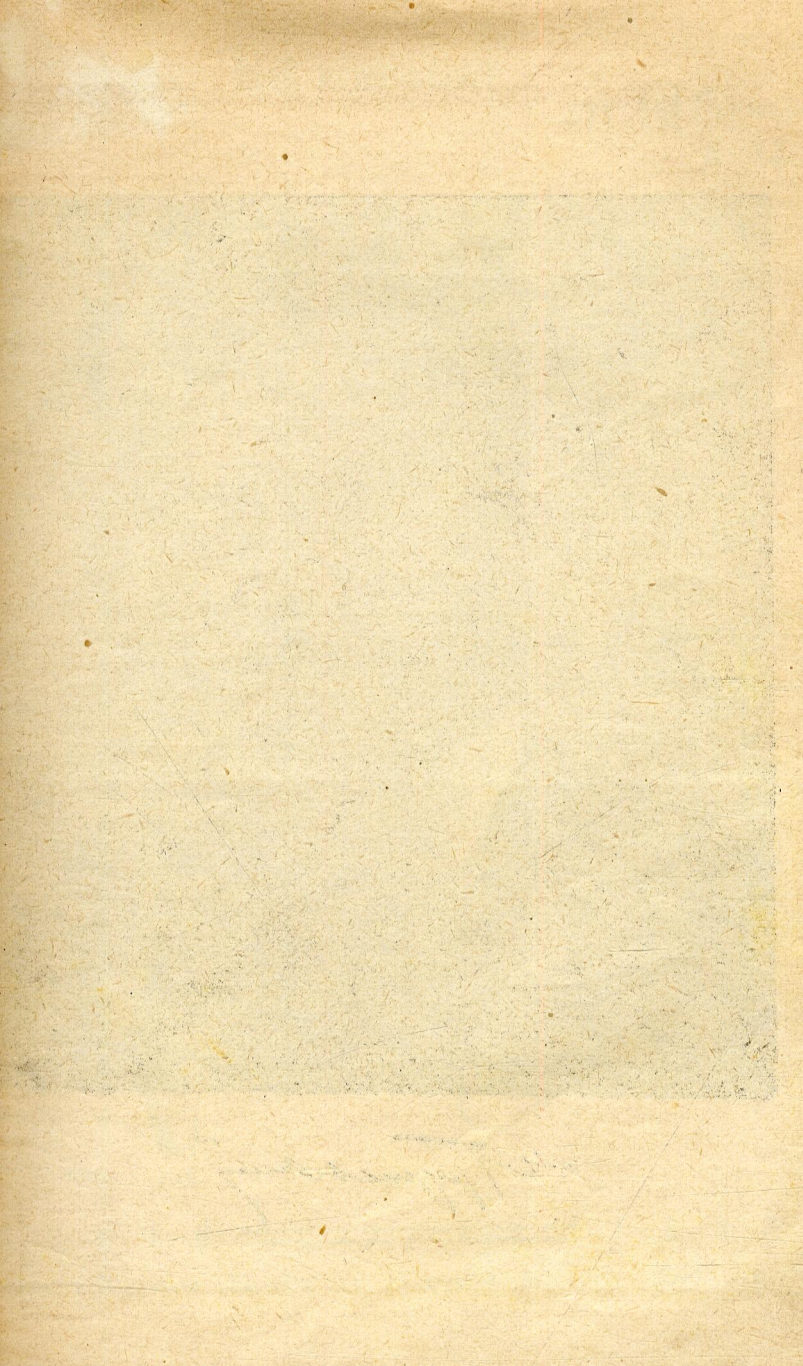
У цьому році ми дамо читачам у руки книжечки, здебільша, **наукового змісту**, і то з різних ділянок знання — і тільки небагато їх міститиме твори гарного письменства. Книжечки ці обійматимуть нашу історію, географію, винаходи, життя природи, подаватимуть дещо з правничих та лікарських порад одне слово — все те, що для нас і потрібне, й цікаве.

Поверніть книгу не пізніше вказаного тут строку

И. Трусовский

ІВАН КРИПЯКЕВИЧ

371:92 [Грушевський
К-82

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ

із 16 образками

22.592

Львів. Бібліотека
АН УРСР

Handwritten signature in blue ink, possibly "Грушевський", with additional handwritten numbers "718" and "0.65" to the right.

Л Ъ В І В   1 9 3 5

Накладом Товариства „Просвіта“. — З друкарні Вид. С-ки „Діло“, Львів.

Львівська . жавна
наукова бібліотека

№ 7999

Важкі часи переживав наш народ у 80.—90. рр. XIX. ст. На Наддніпрянщині скував був йому уста габенний царський указ із 1876. р. Українську мову вигнали з церкви, зі школи, з громадських установ. Царська цензура не допускала ніякої української книжки, й найневиннішої. Ще йно в театрі лунала українська мова, ще лишень ізвідтіть можна було почути рідне слово. Молоде покоління виростало, не знаючи, що українським словом можна книжки писати, що можна прилюдно вживати його на зборах, що українською мовою можна користуватися в науці. Поволі-поволі виходила з ужитку українська мова і в домах української інтелігенції. Батьки нераз ізмалку балакали вже з дітьми московською мовою, щоб їх потім не переслідували по школах за те, що по-московськи не вміють говорити. І хоч самі почували себе синами України, любили свою землю, раді були рідному краю й неба прихилити, то хилилися під вагою царського указу, ховалися зі своєю любов'ю до всього свого, вживали московської мови й дома, не то що прилюдно. Говорити про якусь організовану працю в тому часі не можна — про таку роботу не було тоді що й думати.

А проте по більших містах така робота йшла. Ішла нишком, таємно. Не широка вона була, а проте була. Люди, що не відбилися були ще від рідного порогу, склали громаду (її звуть у нас „Стара Громада“) в Києві й, кого могли, до неї притягали. Політичних питань у цій Громаді не тикали, бо годі було. Але ж зате займалися культурними справами, підтримували сво-

їх членів на душі, утримували та поглиблювали національну свідомість, вивчали минуле України, пізнавали український простий народ, його побут, життя, мову, тощо. Молоді студенти, що приходили до Києва вчитися, все находили в „Громаді” духову поміч, могли поширити свій національний світогляд. Бувало таке, що щойно в Києві молоді люди пізнавали, **хт́** вони, чого їм хотіти...

Хто тоді з українців що писав, посилав свої писання до Галичини, чи на Буковину, й тут їх друкували. Таксамо, не маючи змоги на Наддніпрянщині утворювати свої власні українські установи, бо їх московський уряд зараз був би позакривав, наддніпрянські патріоти допомагали українським установам у Галичині, а деякі й засновували своїм власним коштом (н. пр., Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові, 1873). Таксамо давали вони гроші на українські видання в Галичині. Тоді часто визначні українські діячі з Наддніпрянщини приїжджали на т. зв. австрійську Україну (Галичина й Буковина), нараджувалися з нашими провідниками, що можна зробити в тих тяжких часах для цілого нашого народу.

Таким способом Галичина (пізніш і Буковина) зробилася тоді осередком усього українського життя. І хоч австрійським українцям і самим тоді не солодко жилося, хоч їм доводилося тяжко боротися за свої права, хоч у тій боротьбі падало багато жертв — то тут була хоч можливість такої боротьби. То давала таку можливість австрійська конституція. І хоч шкіл наших було небагато, хоч на львівському університеті небагато наук викладали українською мовою — то все ж українське слово вільно лунало на прилюдних зборах, у церкві, його можна було вживати в урядах, були свої українські товариства, часописи, журнали. А де далі права наші мусіли ширшатися. За ті права раз-у-раз ішла бо-

ротьба, чи в галицькому соймі, чи в віденському парламенті.

Українські провідники робили всякі спроби, як би для нашого народу здобути як-найбільше прав. Одні думали, що тільки власними силами можна добитися кращого майбутнього, тимто треба народ гуртувати, освідомляти, *хтб* він, чого йому домагатися та як боротися за кращу долю. А другі міркували, що нерівна боротьба зі сильним противником виснажує й так невеликі народні сили, тимто треба б погодитися з противником і ту угоду використати, щоб здобути для народу як-найбільше прав, головно, на полі — культури. Оці другі мали на оці українське шкільництво та українські освітні й наукові установи.

Таким чином зродилася думка доповнити на львівським університеті число катедр¹⁹⁾ із українською мовою навчання, і в першій мірі подбати, щоб на ньому викладали українську історію.

Були і в Галичині тоді свої історики, але ж на університеті треба було поставити такого, що відомий уже з наукових праць, що має добру школу, що не то що не засоромив би України, але перед цілим світом зробив би славним її імя.

На превелике наше щастя, вибір упав на Михайла Грушевського, що восени 1894. р. почав професорувати у львівському університеті. Його нам післали сюди до Львова наддніпрянські брати. Цілих двацять років Грушевський був тут, серед нас, і за той час так багато для нас зробив, що цього йому ніколи не може забути вдячна Галицька Земля!

За його великі заслуги для нашого народу відзначила Грушевського й наша „Просвіта“. Ще до війни займенувала Його своїм почесним членом. Це найвища почесть, яку дає наше товариство найбільше заслуженим народнім робітникам!

Але ж Михайло Грушевський не обмежив своєї роботи на Галичину. Він обіймав своїм оком і обгортав своїми дужими раменами всю нашу землю, тішився, коли їй сонце світило, й болів її ранами, а як рани творилися на його очах, старався їх загоювати.

Ще за життя Грушевського всі в нас відчували, що між нами живе хтось великий. Всі в нас дивилися на нашого історика як на незвичайну людину, як на вченого, що сміло може стати поруч найбільших людей науки на світі, всі ми подивлялися його роботячість, а всі ми бачили в ньому одного з найкращих борців за єдність нашої нації.

Але ж усі заслуги Грушевського для нашого народу, вся його велич станули перед нашими очима аж тоді, коли його не стало... Аж по його мученицькій смерті нам ясно зробилося, кого ми втратили...

Обов'язок кожного з нас пізнати всю невсипущу працю Грушевського для нашого народу, зазнаномитися з життям великого українця.

Чим він був для нас, що він нам дав, чим він нас зробив — це і скаже нам життєписний нарис, що його подаємо в цій книжечці.

Михайло Грушевський походив з родини Грушів-Грушевських, що загніздилася в чигиринському повіті на Київщині. Цей рід, мабуть, був колись козацький. Вже в часах Богдана Хмельницького виступає військовий писар Іван Груша, „чоловік дуже освічений і розумний“, що часто бував у різних посольствах і переговорах. Пізніше Груші замінили шаблю на хрест — стали пан-отцями, але багатством ніколи не славилися.

Батько Михайла, Сергій (1833—1901 р.), був сином діякона. Своєю енергією та здібностями добув він вищу освіту, покінчив київську духовну академію, але свячення не прийняв, а почав учителювати. Пізніше дійшов він до високих урядів інспектора й директора народніх шкіл і навіть дістав титул „превосходительства“ (ексцеленції). Був це визначний педагог, старався піднести рівень школи, склав зразковий підручник церковно-славянської мови для школи. Цей підручник прийняли майже в цілій російській державі, і він приніс йому значний маєток.

Сергій Грушевський був спокійний, зрівноважений. Правда, не був він таким українцем, як ми собі тепер думаємо. Не такі були часи. За українські погляди людей переслідували, і хто вже свого не цурався, того вже треба поважати. Сергій Грушевський утримував звязки з визначними українськими діячами, і не шкодував грошей на громадські потреби. Своє привязання до українства зумів він передати своїм дітям.

Мати Михайла Грушевського, Глафіра, походила з давньої священничої родини Опоків-Опоцкевичів, широко розгалуженої в південно-західній Київщині.

Народився Михайло Грушевський 29. вересня 1866. р. в місті Холмі. Батько його був тоді там учителем греко-уніятської гімназії, а проживав у будинку духовної семинарії. Там і побачив світ Михайло (тепер там римо-католицька духовна семинарія). Три роки пізніше батько переселився на Кавказ, жив у Ставрополі, то у Владикавказі, та займався там організацією шкільництва.

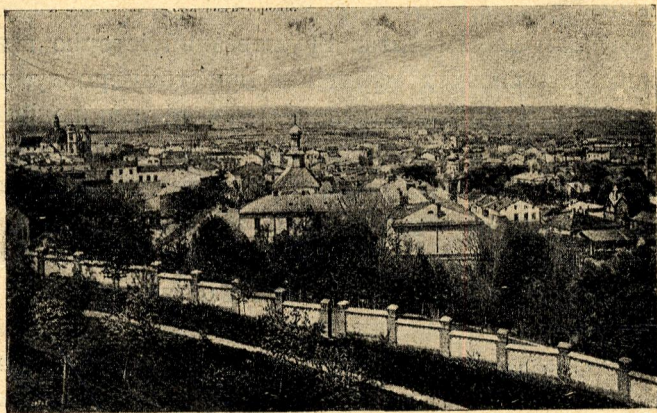
Тут, на чужині, наш великий історик пережив свої дитячі роки. На вразливу душу хлопчини мав великий вплив вид далеких гір із верхами снігом укритими. Ті гори навівали на нього думки про якесь дивне, казкове царство. Дивували дитину постаті верховинців, на конях, у різнобарвних убраннях, зі зброєю, з кинджалами, що з гір зіздили на долини. Чудна й незрозуміла була мова всіх тих верховинців — грузинів, черкесів, осетинців¹⁾ та інших народів Кавказу. Займали його уяву їх рухи, сміхи, сварки, небачений побут, звичаї й обичаї. І часом тільки серед тої чужої земної юрби проходив ваговитий кубанський козак, що нагадував далеку, незнану ще дитині Україну...

До школи Михайло пішов пізно. Батько, досвідний педагог, віддав його до нижчої кляси, ніж дитині роками належалося, дарма що він був дуже добре з дому підготований до тої кляси. Боявся, щоб хлопець не мав труднощів у науці. До того ж школа була чужа, російська, і батьки хотіли довше мати дитину під своїм оком...

Бо треба знати, що батько залюбки оповідав дітям про Україну, про українські звичаї, учив їх українських пісень, приказок, розказував їм українські казки. Малий Михайло, хоч і не бачив рідної землі, вже з дитини вчився її любити й шанувати. Що три роки батько діставав довшу відпустку на вакації, й тоді ціла родина виїздила на Україну провідувати широко розга-

лужену родину. Ці подорожі батько використовував на те, щоб у синові скріпити й поглибити любов до рідного краю, до його природи, до народніх звичаїв, до української мови, пісні й поезії. Отак Михайло не тільки не відчужився від України, а дуже рано цілим серцем і душою приляг до свого народу.

Місто Холм, де народився М. Грушевський
(будинок семинарії зі східного боку).

Гімназію Грушевський пройшов у роках 1880—1886. у місті Тифлісі на Закавказзі. Належав він до найкращих учнів і своєї класи і цілої гімназії. Наука не завдавала йому великого труду, він мав багато вільного часу читати й над прочитаним роздумувати. В самій гімназії була гарна, велика бібліотека. Її обслуговували самі учні, під наглядом одного з учителів. І Грушевський був теж якийсь час бібліотекарем, мав доступ до книжок і як сам каже, „плавав у книжному морі та впивався ним”. Добув він собі в Тифлісі й деякі книжки про Україну: історичні твори Миколи Костомарова²⁾, Записки о Южной Руси П. Куліша³⁾, збірники пісень М. Максимовича⁴⁾ й А. Метлинського⁵⁾,

історію Січі Скальковського⁶), історію славянських літератур О. Пипіна, нариси з історії українського письменства Петрова⁸), — мав звідкіля поширити своє знання про рідний край, про його минуле та культуру. Особливу радість справив йому батько тим, що почав передплачувати для нього „Київську Старину”⁹), науковий журнал, присвячений історії й літературі України.

З захопленням читав Грушевський історію відродження славянських народів і при тому роздумував над долею України. Нераз, бувало, цілими годинами проходиться по батьківському садку або порожньому подвір'ї гімназії, та мріє про те, як би то піднести український нарід із його занепаду. Тяжким сумом прибивало його тяжке становище рідної землі. Він бачив, як поволі йде відродження народу, яка сильно розпорошена українська інтелігенція, як не дбає вона про освіту простолюддя, як забуває про славне минуле України, як мало знає її культурні скарби... Все це здавалося йому ганьбою й безчестям для тогочасного покоління. Він почував, що ця ганьба впаде й на нього, коли й він не прикладе рук до того, щоб вирвати з того безчестя народ.

На Кавказі національне питання було тоді дуже напружене. Росія недавно щойно встигла підбити кавказькі народи. Вони все ще бунтувалися й чекали години свого визволу з царського ярма. Серед такого оточення ще більше загострювалися національні почуття розмріяного хлопця. Йому тоді „мета, зміст і щастя життя уявлялися в тім, щоб послужити національному українському відродженню”, як він сам писав пізніше у своїх спогадах.

Службу Україні молодий гімназист почав від письменницької праці. Вакації 1884. р. він призначив на те, щоб добре вправитися в писанні оповідань україн-

ською мовою. Перша спроба його пера були оповіданнячка: „Страшний свідок”, „Остання куця” (різдвяні звичаї, які знав із власних переживань), — але ці оповідання його самого не вдовольнили. Тоді він пробував своїх сил у насмішливих (сатиричних) оповіданнях. Отаке оповідання було „Унтерофіцер Трохим Скавучак”, де він змалював одного слугу зі своєї гімназії, що вийшов із російських підстаршин, та дуже був гордий на своє „унтерофіцерство”. Такі підстаршини, це були люди, що через військо відбилися були від народу, дивилися на нього згори, а самі не замічували, які вони смішні у своїй зарозумілості. Але найкраще вдалося йому тоді оповідання „Бех-аль-Джугур” — з часів боротьби англійців із магометанськими повстанцями в Судані, в Африці. Грушевський знав магометан з Кавказу. Йому нетрудно було змалювати їх побут, від українського далекий. Але бо й мета його оповідання була зовсім не та. Він хотів змалювати поневолення малокультурного народу європейцями й запро-тестувати проти насили завойовників. Коли він писав про Африку та англійців, то все мав на думці Україну й москалів, із їх царем, що не давали Україні розвиватися. Він писав це своє оповідання як український народолюбець, патріот — гноблених магометан оповідав своєю великою прихильністю.

Це оповідання Грушевський вислав до Києва на розгляд славному українському письменникові Іванові Нечуєві-Левицькому¹⁰⁾, що його знали й дуже поважали тодішні свідомі українці. Він собі ще не вірив, не був певний, як Нечуй подивиться на його першу працю. Тимто й підписався видуманим прізвиськом і просив великого письменника відписати йому на ім'я одного товариша. І яка була втіха й радість молодого учня, коли по двох тижнях товариш подав йому грубий лист, запечатаний великою червоною печаткою:

Нечуй-Левицький відписав ввічливо, писав не як до школяра, а як до справжнього письменника, хвалив оповідання й подавав у листі свої думки про нього. Ще більше: сам Нечуй-Левицький подбав про те, що оповідання „Бех-аль-Джугур” надрукували у Львові в „Ділі” 1885. р.

Таким побутом молодий Грушевський ще гімназистом став уже українським письменником.

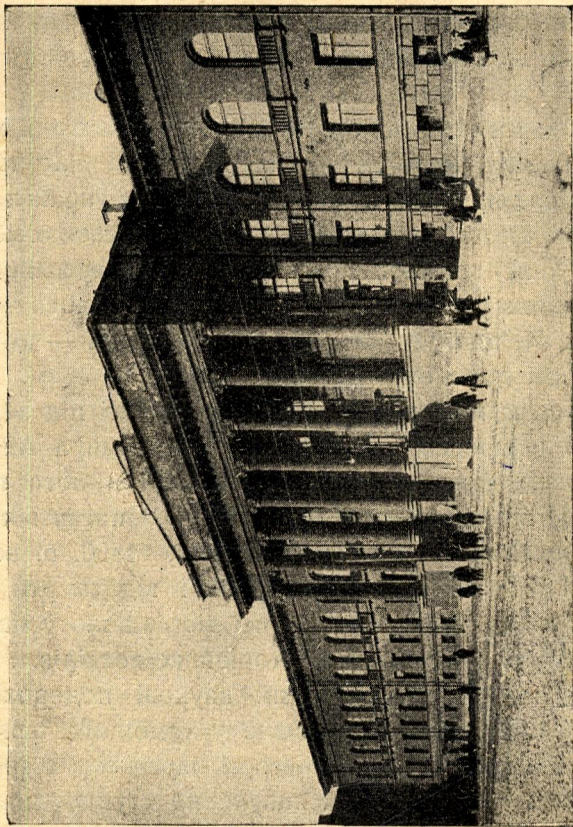
Незабаром після того (1886) він склав іспит зрілості в Тифлісі. Цей іспит приніс йому перше в житті розчарування. Клясу, до якої належав Михайло, всі вважали та славили за дуже здібну, для п'яťох абітурієнтів¹¹⁾ призначали почесні золоті медалі. Але самі учні попсували і свою славу й щастя собі збавили. Як у багатьох інших школах, так і в тифліській гімназії серед матуристів¹²⁾ завівся був здавна звичай викрадати директорові теми¹³⁾, призначені до писемного іспиту. Хоч кляса була добре підготовлена до матури, хоч їй не треба було наперед знати, які будуть завдання — то молоді хлопці таки завзялися наперед добути собі ці теми. Та цілу справу відкрили, вийшла дуже неприємна справа для всіх, найкращим учням, між ними й Грушевському, відмовили за кару права до медалі. З гірким почуттям залишив він мури гімназії...

Скінчивши гімназію, Михайло вписався на університет св. Володимира в Києві, на історично-філософічний факультет¹⁴⁾. Київський університет був саме тоді в занепаді. Російська влада перевела була недавно реформу університетів, але так, щоб не допустити до молоді ніякої вільнішої думки. Професорів, що живіше викладали або наближалися до молоді, переслідував і уряд і прихильники уряду, запеклі вороги поступу й волі. В університеті панувала страшна задуха. Багато визначних професорів якось почували себе пригніче-

ними. Вічні нагінки їх томили, вони ухилялися від зносин із студентами.

Молодий Грушевський, що здавна бажав потрапити до Києва і сподівався знайти тут огнище української

Університет св. Володимира в Києві.

наукової й письменницької праці, з приходом до Києва був прикро розчарований. Не було прихильного провідника, треба було самому шукати собі шляху. До того ще батько, наляканий тодішніми студентськими розрухами, побоюючись за гарячу вдачу сина, відібрав від нього слово, що не братиме участі в роботі ніяких

студентських гуртків. І молодому парубкові довелося жити відлюдком, окремо від живого світу, поринути тільки в науці. Затиснув зуби й виконував усе, що наказувала школа. Але в душі в нього кипіла гаряча кров революціонера. Він поклав собі пробоем іти проти всіх заборон і обмежень українського слова й життя, — не шукати відзнак у росіян, а працювати для України.

Бо ж ми не сміємо забувати, що вже тоді десять років нашому народові скував був уста відомий ганебний царський указ із 1876. р. Все, що українське — було заборонене, книжку, написану українською мовою, до друку не допускали, письменників переслідували, запідозрених у любови до українського слова людей засилали. Не заперечувати свого українства — це було в тому часі дуже сміливе діло...

Грушевський працював в університеті під кермою славного українського історика Володимира Антоновича¹⁵⁾, під його доглядом повстали й його перші праці з історії України. Отак 1887. р. написав він працю про українські замки в XVI. віці, 1890. р. велику книгу „Історія Київської землі від смерти Ярослава до кінця XIV. в.” — і за неї дістав золоту медаль та стипендію для дальших історичних дослідів.

Тоді відбув Грушевський наукові подорожі до Москви та Варшави, працював у тамошніх архівах; 1893. р. викінчив працю з історії барського староства (на Поділлі) й добув собі науковий ступінь магістра історії. За кілька років із молодого, хоч дуже освіченого студента, Грушевський зробився визначним ученим — істориком.

*

Під кінець своєї університетської науки Грушевський почав зближатися до українського громадянства. Поволі він визволився з прибитого настрою, що

спершу дуже його мучив, почав шукати товариства і громадянської праці. Володимир Антонович увів його до київської „Громади“¹⁶⁾, тайної організації, що згуртувала була в собі найкращих свідомих людей на Україні. Час-від-часу відбувалися збори громадян, де обговорювали всі важні справи тодішнього життя й укладали пляни української роботи. А так кожний член „Громади“ працював у своїм гуртку, особливо ж дбав про те, щоб освідомлювати молодь. Грушевський відразу визначився у „Громаді“ як рухлива людина й добрий організатор. Поруч із Антоновичем і письменником Олександром Кониським¹⁷⁾ він став незабаром одним з проводирів „Громади“. Носив він тоді довгу бороду, яку товариші, жартуючи, називали „бородою святого Онуфрія“. На перше око він виглядав трохи сумовитим і суворим. Але ж у розмові оживлявся, на обличчі швидко появлялася усмішка, то насмішлива, то привітно-тепла, а в очах живі іскорки. У поведінці з людьми не було в Грушевського гордовитости, хоч усі поважали його як ученого. До молодших відносився все прихильно, у всьому їм помагав.

Найбільше опікувався Грушевський українським гуртком у київській духовній семінарії¹⁸⁾. Дуже часто в його хаті відбувалися таємні сходи семінаристів. А жив він тоді в невеликому домику, у двох кімнатах, що виглядали як чернечі келії і щільно були позаставлювані полицями з книжками. Грушевський з радію душі помагав семінаристам, укладав з молодими хлопцями програми самоосвіти, піддавав їм думки, над чим би їм працювати, вказував джерела, позичав книжки й т. д.

Молода громада й таксамо старші щиро віддячувалися Грушевському за його труди. Коли він робив магістерський іспит і публічно обороняв свою працю, у салі університету зібралося було багато старших

громадян і молоді, і всі гучними оплесками витали нового магістра. Таксамо, коли Грушевський збирався відїздити до Галичини, громада владила на його пошану бенкет, у затишному садку, під грушами, на розстелених килимах. Промовляли провідники „Громади” Антонович і Кониський, вказували на заслуги молодого громадянина. А промова і співам молоді й кінця не було

*

В тому часі українське громадянство в Галичині почало робити заходи, щоб на університеті у Львові відкрити катедру історії України. Чотири мільйони галицьких українців не тільки не мали своєї високої школи, але в університеті не було навіть професора української історії.

За найкращого кандидата на цю катедру¹⁹⁾ всі вважали Володимира Антоновича, бо він й у своїх і в чужих здобув собі був ім'я великого вченого. Та Антонсвич був уже тоді у старшому віці, тимто й відмовився, але ж на своє місце поручив Михайла Грушевського — найкращого свого учня.

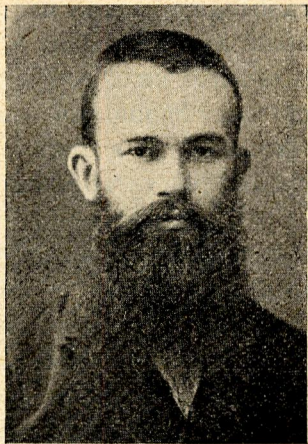
Австрійський уряд робив спершу труднощі в цій справі. Тодішній міністер освіти барон Гавч²⁰⁾ заявив, що історія України це не вироблена наука, тимто згодився дати українцям тільки катедру всесвітньої історії „з особливою увагою на східню Європу”. Не дуже погоджувався він і на Грушевського. Для нього він був російський підданий, та до того ще й православної віри... Але нарешті Грушевський таки дістав призначення на професора.

Вістка про це викликала велику радість серед українського громадянства в Галичині. Коли молодий професор 12. жовтня 1894. р. явився вперше на університеті на свій перший, вступний виклад, його зустріли не тільки студенти, але й багато поважних старших

українських діячів. Велика університетська саля ледви могла помістити всю публіку. Виклад його всі при-
явні нагородили голосними оплесками. Часописи щирими словами витали нову наукову силу.

З того часу Грушевський цілих 20 років, аж до вибуху світової війни, викладав у темних, понурих салях старого університету. Викладав історію України. Починав він її від найдавніших часів, від початків історичного життя на наших землях, і доводив до останніх століть. Українська молодь уперше могла почути наукові лекції, на яких учений професор подрібно вивчав минуле рідної землі. Він повідшукував багато невідомих досі джерел до давньої нашої історії, звертав усе увагу на літописи арабські та перські, познайомлював слухачів із маловідомими документами, спростовував помилки та хибні погляди давніх істориків. Та найцінніше в викладах Грушевського було те, що всі події він оцінював із українського становища, що старався все вивчити розвиток нашого народу від найдавніших часів, що вмів усе піднести світлі хвилини в минулому України. З особливою любов'ю та спочуванням він слідив усе за розвитком народної маси, все дошукувався причин її занепаду, вказував на силу й вічну живучість народу.

М. Грушевський з приходом до Львова 1894. року.

Це має дуже велику вагу для нашого народу. А то світ про нас не знав. Російські вчені натягали так історію, що київські часи нашої державности звязували зі

своїм народом. Замість починати свою історію від організації московського князівства, вони влучували й Володимира Великого, й Ярослава Мудрого, і галицьких визначних князів, як ось Ярослава Осьмомисла, та галицько-волинських, як ось Романа та Данила — до своєї історії. Отак вони сплутували наших князів із своїми, потім про нас нічого не говорили, аж до часу, коли Хмельницький відірвав Україну від Польщі. Ще Шевченко кпив собі з російського історика Карамзина, що так говорив про наше минуле: мовляв, це все було споконвіку московське, а що москалі на якийсь час віддавали „татарам на пашу та поликам”.

Грушевський спростував цей московський погляд. Він виразно підносив, що київський період історії, це наш, український, а москалям треба починати свою історію від основин московського князівства.

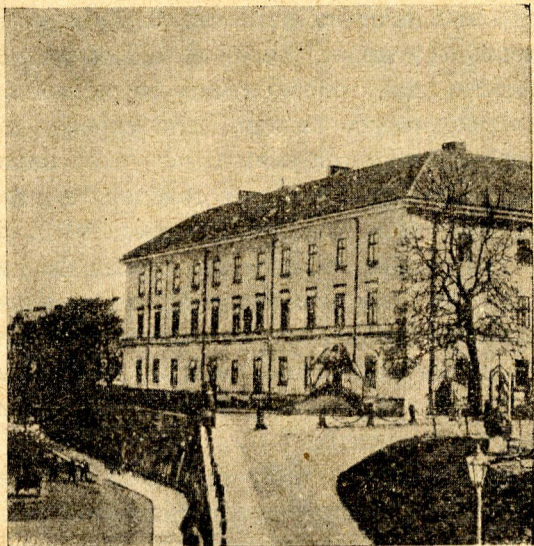
Подібно дивилися на наше минуле деякі польські історики. Вони вважали, що наша історія кінчиться з тим часом, коли наші землі ввійшли у склад польської держави. Отак вони й дивилися на козацьку державу, на козацькі війни. Це, мовляв, була внутрішня справа Річипосполитої. А що собі тоді наш народ думав, як повставав проти Польщі, чому він ішов до того, щоб свою власну створити державність — це виясняли польські історики, здебільша, з погляду інтересів польської держави.

Проти такого погляду виступали вже давніші українські історики перед Грушевським. Але ж Грушевський розробив усе широко й доказав, що з упадком самостійности княжої України народ творив свою власну долю, боровся за своє існування, мав свої власні шляхи в історії — і що та його історія ніколи не спливалася з польською, хоч він і увійшов був у склад польської держави.

Поруч із викладами, Грушевський вів і історичні

вправи, де заправляв своїх студентів до історичних дослідів. Тут Грушевський виявив себе дуже великим педагогом. Молоді історики спершу під проводом професора читали й вияснявали історичні джерела, обговорювали праці інших дослідників, потім діставали обробляти різні завдання й так поволі втягалися до самостійної наукової праці.

Старий львівський університет, де викладав
М. Грушевський (вул. Миколая).

Грушевський як учитель був дуже ввічливий і приступний. До молодих студентів не говорив инакше як „пане-товаришу”. І справді був для них прихильним товаришем. Він усе вмів заохочувати мбодь до праці, давав поради у важких питаннях, підтримував знеохочених. Часто запрошував студентів до своєї хати, де мав чудову бібліотеку, у кожній хвилині двері його хати були для них відчинені, він ніколи не шкодував свого дорогоцінного часу на балачки з „недопеченими” вче-

ними. Він мав таку вдачу, що нераз одним жартовливим слівцем умів підігнати до праці, а загонистих умів усе стримати легеньким насміхом.

Гурток слухачів Грушевського був спершу невеликий, але з року на рік число їх зростало, і за двадцять років професор дождався вже мало не сотні своїх учнів, ще помагали й йому в науковій праці.

Грушевський з радістю бачив, що українські наукові сили все більше нарастають. Але рівночасно його гризла жура, що молоді вчені не мають де розвинути своїх талантів. Для того конечно потрібний був український університет у Львові. Цю справу підіймали самі студенти, за український університет почали вони боротьбу, декому зі студентів довелося в тій боротьбі й головою накласти (Адам Коцко, 1910. р.). Грушовський з великим спочуванням стежив за цими змаганнями молоді, був усе вірним її дорадником, стримував нераз занадто велику запальність і передусім вказував усе, що студенти повинні поглиблювати своє знання і працювати науково, бо це найпевніша основа майбутнього університету.

В самім університеті Грушевський виступав усе сміливо й різко в обороні прав української мови й цим стягнув на себе багато неприємностей і диких нераз нападів вуличної преси.

*

Та самою працею на університеті Грушевський не вдоволявся. Йому на серці лежала українська наука, тимто він почав організувати наукове життя серед громадянства Галичини.

Ще в 1873. р. повстало у Львові заходом наддніпрянських українців Товариство ім. Шевченка. Воно поклало собі за ціль плекати освіту українського народу. Це товариство 1892. р. перемінилося в наукове, бо ж

справи освіти веда вже й так іще перед цим товариством „Просвіта”. Грушевський здавна цікавився Науковим Товариством і ще з Києва прислав до „Записок” Товариства свої праці. У Львові ж він із молодечим жаром кинувся до праці в Товаристві. Його зараз же 1894. р. обрали головою історично-філософської секції (відділу) Товариства, і він тут головував аж до 1914. р.

Двічі і тричі на місяць збиралися члени секції на наукові сходи. Тут вони відчитували свої праці, обговорювали різні наукові справи. Під проводом Грушевського до 1914. р. відбулося 320 таких сходів, на них відчитано 550 наукових доповідей. Брили тут участь і старші вчені й молоді історики, що покінчили були університет. Але душею всієї цієї праці був Грушевський: сам читав свої праці, все брав участь у дискусії, все вмів сказати щось нове й цікаве. А знання його було широченне: не було такого історичного питання, в якому не забирав би голосу Грушевський...

*

Праці, що їх читали на сходинах секції, друкували потім у „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка”. Під редакцією Грушевського вийшло цих „Записок” 120 книжок, усього понад 40 тисяч сторінок друку. Це видавництво розходилося не тільки серед українців, але йшло й до великих чужих бібліотек, до університетів та академій усіх культурних народів, і в Європі, і в Америці, а навіть у Австралії. Це було перше українське видання, що звернуло на Україну увагу цілого наукового світу.

А більші наукові праці друкувалися окремими книжками в окремих виданнях історичної секції, у „Збірниках”. Тут почала виходити велика Історія України-Руси Грушевського. Перший її том вийшов 1898. р.,

в століття появи „Енеїди” Котляревського²¹), в році, коли всі українці, які мали до того змогу, святкували ювілей відродження українського письменства. Появу цього першого тому прийняли всі з великим захопленням, — це ж була перша національна історія України. Грушевський розраховував, що всю історію вмістить у шістьох томах, пізніше поширив уже її на 8—9 томів і мав думку довести її аж до XIX. століття. Працював він над нею ціле своє життя, але таки не зміг її закінчити, довів її з 9. томом до смерті Б. Хмельницького. При історичній секції позасновувалися згодом іще різні наукові комісії й повстали різноманітні наукові видавництва.*) Грушевський мав нагляд над усіма цими виданнями й часто містив у них свої праці. Щоб ширша громада зацікавилася історією рідного народу, Грушевський видавав історичні праці давніших істориків і видавав їх в „Українській Історичній Бібліотеці”, що почала була виходити ще з кінцем 80. рр. XIX. ст. заходом Олександра Барвінського в Тернополі, а потім у Львові перебрало її Наукове Товариство імені Шевченка.

Як бачимо, праці тієї було дуже багато, й ми мусимо всім дивом дивуватися, звідки в Грушевського знаходилося так багато часу.

А він на все час находив.

Була це людина незвичайної енергії й невсипу-

---

*) „Археографічна комісія” збирала історичні матеріяли й видавала „Жерела до історії України-Руси” і „Українсько-руський Архів” та „Памятки укр. мови і літератури”; „Етнографічна комісія” розсліджувала народній побут і видавала „Етнографічний Збірник” та „Матеріяли до укр. етнології”; „Статистична комісія” збирала відомости про суспільне життя й видавала „Студії з поля суспільних наук і статистики”; „Правнична комісія” видавала „Часопись правничу й економічну” та „Правничу бібліотеку”; „Бібліографічна комісія” описувала українські друки й видавала свої „Матеріяли” і т. д.

чої праці. Рівного йому організатора української науки досі не було і скоро не буде. Хибá ще Іван Франко, довголітній його вірний товариш і співробітник, дорівнював йому у цій праці.

М. Грушевський 1898. р.

Українські вчені скоро оцінили організаційний хист Грушевського і 1897. р. обрали його головою Наукового Товариства.

Час його головування, до світової війни 1914. р., це найсвітліша доба в розвитку товариства. Грушевський виявився незвичайним керманичем, адміністратором, умів віднайти все для товариства джерела доходів, zorganizував друкарню, палітурню, розвинув книгарню

Наукового Товариства з малих початків у велике підприємство, добував від заможних земляків із Наддніпрянщини допомоги на наукові цілі. Його заходами Наукове Товариство купило два великі дома, що досі правлять йому за осідок. Бібліотека Товариства за його часів стала одною з найбільших у Львові і ввійшла у звязки з усіма культурними країнами. Він дав початок і до успішного розвитку Музею. Одне слово — він старався зробити з Наукового Товариства наукове середовище на європейську міру.

Та чи тільки на науку та на Наукове Товариство йшла його праця?

Українське громадянство мало в тому часі (90. рр. XIX. ст.) тільки один літературно-науковий журнал, та й то призначений тільки для родин — „Зоря”. Його видавало Наукове Товариство. Крім того Ів. Франко видавав іще „Життя і Слово” — але цей журнал, такий цінний, читало людей небагато. В 1897. р. Грушевський виступив із проєктом видавати літературний місячник на європейський зразок. Цей плян Наук. Т-во приняло і з початком 1898. р. почав виходити відомий широко — на 20 аркушів друку — „Літературно-Науковий Вістник”. Сам Грушевський із Франком, Володимиром Гнатюком²¹⁾ та з Й. Маковеем²²⁾ редагував цей журнал. Він приєднав до цього журналу літературні сили, старався розвивати письменницький молодняк, дбав про добрі наукові статті, сам давав огляди культурного життя, — одне слово — всякими способами намагався підіймати рівень галицького життя. Тепер і не розкажеш, як багато давав тодішній „Вістник” нового й цікавого читачам, який мав він великий вплив на молодь, на все громадянство, як дуже поширив наші думки на світ, на людей, на наші завдання.

Та цей журнал мав іще інше значіння: зін мав єднати галицьких та буковинських українців із наддні-

пряньськими. Правда, вже „Зоря” під редакцією Василя Лукича²³) це робила, робило це „Житє і Слово”, але ж ні один, ні другий журнал не міг цього робити на таку велику міру, як „Вістник”. В кожному зшитку були огляди життя з усіх українських земель. Що-найкращі й

М. Грушевський 1906. р.

найліпші письменники зперед і зпоза Збруча, пишучи в „Вістнику”, єдналися між собою. А коли цензура заборонила „Вістник” у межах колишньої Росії, то Грушевський усе ж придумував способи, щоб його читали на Наддніпрянщині. А коли з першою російською революцією (1905.) впали з українського слова кайдани, він переніс (1907.) „Вістник” до Києва. Цей журнал мав

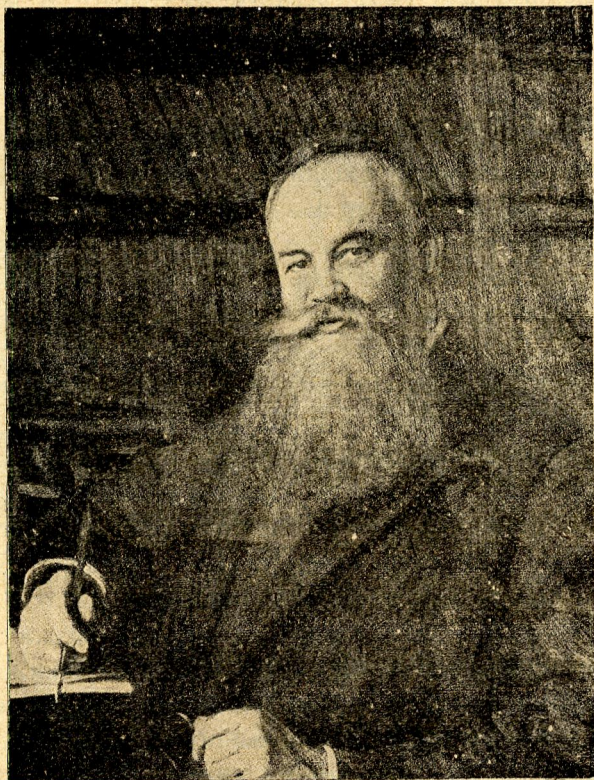
об'єднувати передзбручанських і зазбручанських українців уже з Києва...

Про таке об'єднання синів того самого народу дуже все дбав Грушевський. Не треба забувати, що через тяжкі політичні обставини обидві частини України жили окремим життям, що далі, то більш почали відрізнятися одна від одної окремим побутом, і була небезпека, що згодом можуть вирости дві українські народности. Грушевський усіма силами старався засипати провалля, що витворилося між синами одної землі, раз-у-раз єднав наддніпрянців із галицькими й буковинськими українцями до одного діла, працював над зближенням у поглядах, у мові, у праці.

А на те він заснував, по революції 1905. р., на зразок львівського „Наукового Товариства ім. Шевченка” — „Українське Наукове Товариство” в Києві, в „Записках” цього товариства містив він і твори галицьких учених. Треба було, щоб учені одні одних пізнавали й працювали разом, маючи одну мету перед собою — науку всього українського народу. На те він заснував відділ львівської книгарні в Києві, — у цій книгарні наддніпрянські українці могли купувати твори галичан; зате в книгарні Наукового Товариства у Львові можна було все дістати всі видання наддніпрянських авторів. На те він почав видавати в Києві селянські українські газети („Село”, пізніш „Засів”), та писав у них багато і про галицькі справи, щоб наддніпрянський читач пізнавав із цих часописів життя й потреби своїх братів із колишньої Австрії. До того ж у всіх цих виданнях завів він той правопис, що ним писали в Галичині; це на те, щоб наддніпрянські українці пізнавали той правопис, що виробився тут у нас. А то через російську школу в нас люди не тільки добре не знали письменницької своєї мови, але й писати не вміли як слід по-українському. А як несвідомі люди на

Наддніпрянщині нераз нарікали на ніби-то тяжку „галицьку” мову, то Грушевський гостро відповідав, що української письменницької мови треба вчитися, і що вона мусить бути одна для всіх українців, а що

Портрет М. Грушевського, роботи Фотія Красіцького
(Львів, 1907).

галичани багато вклали свого в цю письменницьку мову в тому часі, коли на Наддніпрянщині українська мова була заборонена, то цього нехтувати не можна. Розумні люди слухалися Грушевського, й ті різниці, що з часами понаростали, поволеньки вигладжувалися.

Коли українська нація почувається тепер їднїюцїльною й одностушною, то це в немалїй мїрі заслуга саме Грушевського.

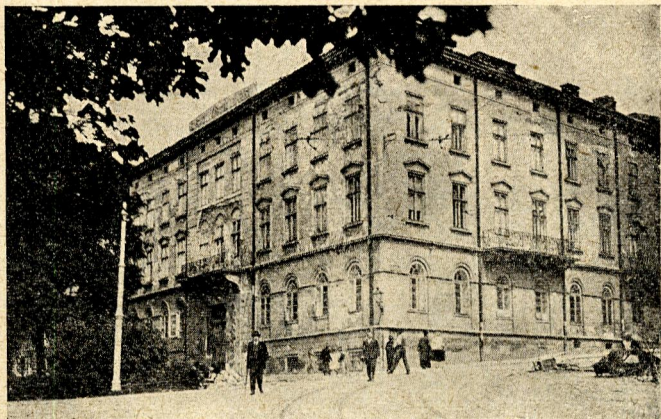
В мїру того, як росла серед цїлого нашого народу пошана для Грушевського, їмя його в ворогів нашого нацїонального вїдродження ставало ненависне. Вони не даром їзвязували з цим їмям цїлий український рух на Надднїпрянщинї по 1905. р.

Грушевський увесь час силкувався зацїкавити галицьким життям надднїпрянцїв. Для української надднїпрянської молодї зорганїзував 1904. р. у Львовї унїверситетські курси українознавства й сам читав на них українську їсторїю. За його почїном великий український громадянин Євген Чикаленко збудував „Академічний Дїм” у Львовї з тим, щоб у ньому мало примїщення й декїлька студентїв-надднїпрянцїв.

Щоб українська громада в Галичинї могла мати бїльше українських книжок ї не мусїла читати виключно чужї, Грушевський з нагоди ювілейного свята в честь Котляревського у Львовї 1898. р. виступив з проектом заснувати нове видавниче товариство. Так 1899. р. повстала „Українська Видавнича Спїлка”. Ця спїлка видала перед вїйною до 300 українських книжок. Це були твори найвизначнїших українських письменникїв, переклади з чужих лїтератур, науковї твори своїх ї чужих авторїв, були мїж ними й рїзні популярнї книжечки. Це видавництво також немало причинилося до поширення культури, багато внесло нових думок та поглядїв у громадянство в Галичинї. Пізнїше Грушевський заснував їще „Товариство прихильникїв української науки, лїтератури й мистецтва”. Це товариство теж видавало книжки, головно, на Надднїпрянщинї, дбало про пїднесення української культури й уладило першу велику виставу творїв українських малярїв їз усіх українських земель.

Грушевський цікавився й розвитком українського шкільництва. Про те, яка близька була для нього справа українського університету, ми вже казали. Щодо середньої й народньої школи, то він перший у Галичині подав думку засновувати українські приватні школи й 1910. р. став на чолі „Краєвого Шкільного Союзу“, що мав повести це діло.

Дім „Наукового Товариства ім. Шевченка“ у Львові
(вул. Чарнецького ч. 24—26).

Дорога була все для Грушевського і справа освіти широких народніх мас. Він на кожному кроці підносив її значіння, розумів і цінив роботу, що її вела львівська „Просвіта“. За його прихильність до товариства та до його праці, Головний Виділ „Просвіти“ йменував його своїм почесним членом.

Від політичної діяльності в Галичині Грушевський тримався здалека. Правда, 1899. р. він увійшов разом із Франком до національно-демократичної партії, став навіть її містоголовою. Але незабаром побачив, що політична робота занадто відтягає його від наукової праці, і з партії вийшов.

Але за політичним розвитком Галичини він слідував пильно й не раз не погоджувався з політикою галицьких політичних діячів. Він раз-у-раз виступав проти тісноти поглядів, проти нерішучости й неспіливости в ділах, проти угодовости, домагався політики, що опиралася б на інтересах народньої маси й мала на оці потреби цілої української нації, без огляду на державні кордони.

*

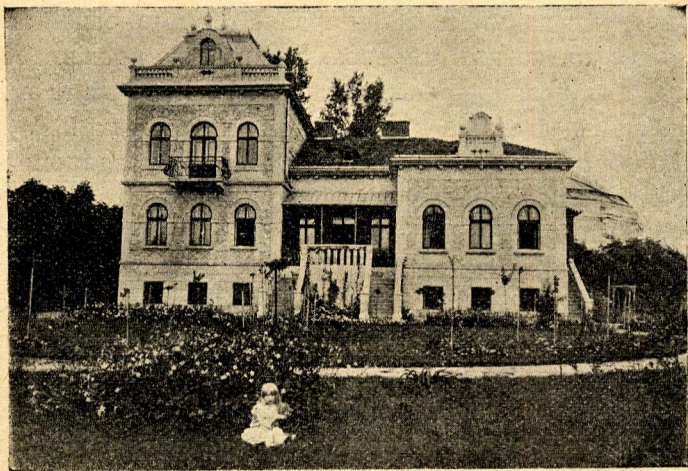
Але хоч Грушевський цілою душею віддавався праці в Галичині, то все мав на пам'яті Наддніпрянщину, що її розвиток здавна спиняла Росія. Російський уряд до 1905. р. й чути не хотів про те, щоб скасувати указ із 1876. р., не дозволяв друкувати ніяких українських книжок, не допускав української книжки з Галичини. Грушевський усіма силами боровся з цими заборонами, маючи на думці вибороти для Наддніпрянщини можливість культурного розвитку.

В 1898. р. на археологічний²⁴⁾ зїзд у Києві Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові зголосило трицять цікавих наукових праць. Але ж російський уряд не дав дозволу відчитувати ці праці українською мовою. Тоді Грушевський разом із галицькими вченими відмовився брати участь у зїзді. Це зробило велике вражіння серед наукових кол у Росії. Про українську науку скрізь забалакали, забалакали і про несправедливі обмеження української мови.

Від того часу Грушевський почав плянову боротьбу проти обмежень української культури, передусім серед російського поступового громадянства. В 1903. р. на запросини російської вищої школи в Парижі він прочитав там курс історії України. В цих викладах зазнайомив він російських слухачів із ганебною політикою царату супроти України від того часу, як вона

злучилася з Московщиною аж до останніх днів. З цих викладів він склав російську книжку „Очеркъ исторіи украинскаго народа” (Нарис історії українського народу), короткий, звязкий підручник української історії, й видав його друком у Петербурзі. Російська поступова преса привитала книжку з великим признанням. Книжка

Дім М. Грушевського у Львові
(на переді його донька Катерина, дитиною).

відкривала очі й росіянам і своїм зросійщеним землякам на те, що московський уряд робив і робить із нашим народом, і дуже причинилася до зрозуміння потреб українців у Росії.

В 1905. р., після нещасливої для Росії війни з Японією, почалися в цілій російській державі розрухи, що перейшли в революцію. Грушевський використав цей час на те, щоб підняти українську справу на весь зріст. У російських часописах помістив він цілу низку гарячих статей, де змальовував той безприкладний гнет, у якому опинилася і під яким жила Україна. Він освідомлював несвідомих про український рух,

старався приєднати для українства союзників. Сам він часто заїздив тепер на Наддніпрянщину, організував наукову, культурну й письменницьку працю, про яку ми згадували, раз-у-раз нараджувався з київськими українцями, давав нові спонуки до праці. А як царський уряд покликав до життя російський парламент^{24*}) (Державна Дума), і туди вибрано доволі українських послів, він давав їм свої поради, таксамо ознайомлював із українською справою російських послів. Крім того, відвідував українські кольонії в Москві та в Петербурзі — і скрізь підіймав українське життя.

Роботи було дуже й дуже багато, а здоров'я не все дописувало. З перевтоми Грушевський западав на нервову недугу — але працював усе з неописною впертістю й завзятістю. Бо ж не треба забувати, що його ж чекала ще до того праця в Галичині, однаково важка й відповідальна, й ця праця була для нього однаково важна, що й на Наддніпрянщині.

Весь той час він був немов перелітною пташкою, пробуваючи то в Галичині, то над Дніпром. І весь той час одне було йому на умі — невсипуща праця для всіх частин української землі.

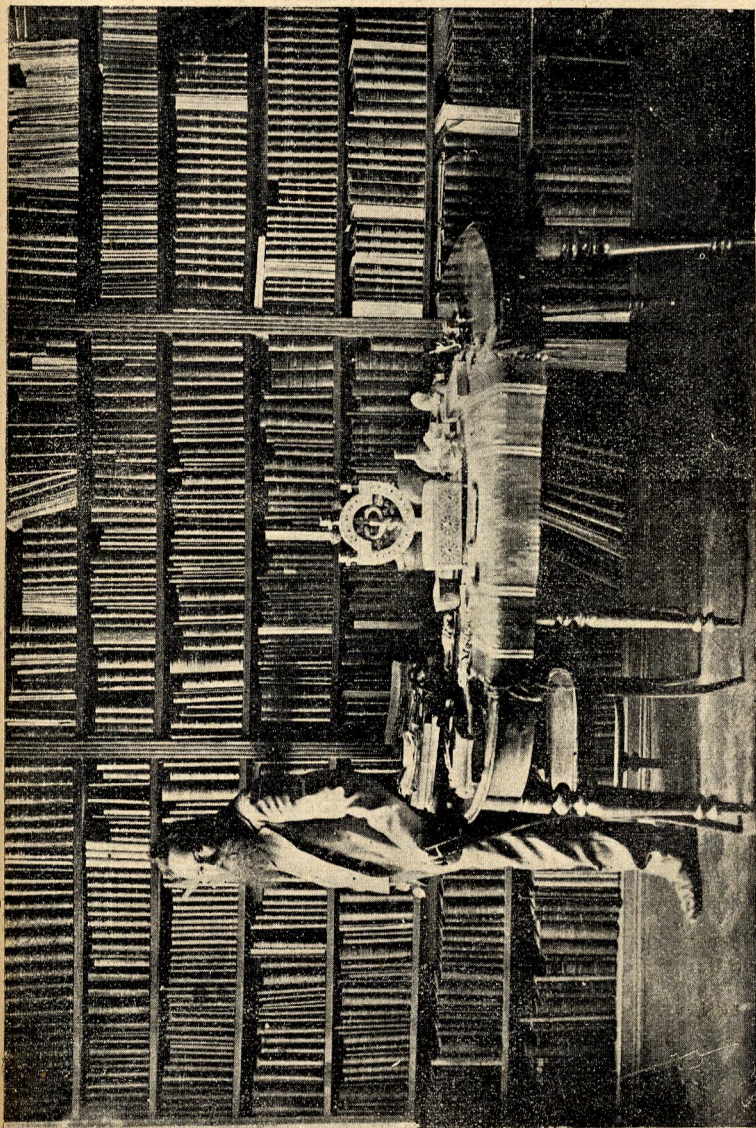
І серед тої праці заскочила його в Галичині влітку 1914. року світова війна.

Саме у двадцятому році його професорування. Тоді вже число його учнів-істориків, що він собі виховав, доходило до сотні...

*

Грушевський був у липні 1914. р. на літньому відпочинку на Гуцульщині, в селі Криворівні. Тут він побудував собі невелику хату над Черемошем і виїздив туди на літній відпочинок. У Криворівні проживали часто і Франко і Гнатюк. Сюди заїздили не раз здалека гості, часто з Наддніпрянщини, н. пр., відомий письменник Михайло Коцюбинський²⁵). І далеке, недоступне

М. Грушевський у своїй бібліотеці-робітні.

гірське село ставало немов осередком українського літературного світа. Ішли розмови й гутірки, виростали різні пляни культурної роботи.

Як почали голосно вже говорити про війну, Грушевський думав було переїхати до Києва. Мав таку думку, що в такій важливій хвилині його побут у столиці України конечно потрібний. Але воєнні події розвивалися так швидко, що не було що й думати про те, щоб дістатись за російський кордон. Місцева жандармерія наказала йому чим-дуж виїхати на Угорщину. Зараз зареквірували підводи й вивезли професора на Закарпаття. Звідтіль заходами „Союзу визволення України”²⁶⁾ він переїхав до Відня, де саме тоді й був осідок „Союзу” й де позбиралося було багато українських утікачів із Галичини й Буковини. Але тут він не почував себе добре. Все ж таки він був російським громадянином, і як що до чого австрійська влада могла його арештувати, або посадити в якому таборі.

При допомозі „Союзу” Грушевському вдалося виїхати в листопаді 1914. р. до Румунії, що тоді ще не воювала з осередніми державами, була неутральна²⁷⁾. Звідтіль вислав він телеграму до земляків на Україні. З Києва дістав зараз заклик негайно повертатися на Україну. Проти українства російська влада почала з початком війни велику нагінку, й перебування за кордоном могло Грушевському дуже пошкодити. Ото ж він і рішився їхати й далекою окружною дорогою добрався до Києва.

Але в Києві вже з початком війни дали такий наказ: як тільки Грушевський приїде, зараз його перетрусити, арештувати й вислати на Сибір. Як тільки він з'явився в Києві, поліція перевела в нього трус, перетрусила й його дім у Львові, що від вересня 1914. р. був у російських руках, і забрала всі папери та книжки. Найбільше шукали за тим, чи не знайдуться які

докази, що Грушевський брав участь у формуванні Українських Січових Стрільців для боротьби з Росією.

Після трису в Києві Грушевського замкнули у в'язниці на Лук'янівці²⁸), під дуже суворим доглядом, самого одного в цюпі (в „одиначці”), не дозволяли навіть доставати ніяких книжок „із волі”. Потім його мали ви-

М. Грушевський у 1911. р.

везти на Сибір. Але російська Академія Наук усталилася за українським ученим. Тоді замість на Сибір Грушевському призначили на місце пробування Симбірськ, — як жартували собі тоді, в наказі до назви заслання вставили тільки букву „м”! Пізніше з Симбірська засланець переїхав до міста Казані²⁹), а врешті до Москви. Тут Грушевський пробував під суворим наглядом поліції, не мав права змінити місця, ані займати якоїнебудь посади, читати викладів, чи виступати на зборах. Що-тижня мусів він ізголошуватися на по-

ліції. А все ж у великій Москві легше було жити, ніж у Симбірську: Грушевський зайнявся тут знову науковою роботою, писав до російських часописів у обороні гнобленого українства й навіть потайки працював у місцевих українських організаціях та в єдиному тоді на цілу Росію українському журналі „Промінь”. Єдиному — бо ж не треба забувати, що як вибухла війна, російський уряд ізнову позаборонював усі українські часописи й журнали на Україні та на забраній росіянами частині Галичини й Буковини. І тільки пізніше уже в 1915. р., і то українцям у Москві, вдалося здобути дозвіл на український журнал „Промінь”.

Та що Грушевський відїхав із Австрії, то добре сталося. Бо й тут почалася, як він поїхав, проти нього нагінка. Йому вже поза очі кинули обвинувачення, що він робив москвофільську роботу — він Грушевський! — і почали навіть проти нього слідство...

Отак із обидвох воївних сторін довелося зазнавати прикростей...

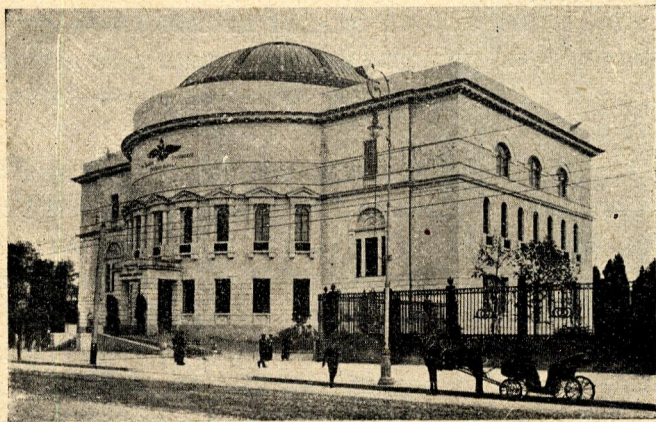
*

Але ж у березні 1917. р. вибухла в Росії революція, впало ярмо царату. Пробудилася до самостійного життя й Україна. У Києві почалися національні маніфестації, на вулицях появилися блакитно-жовті прапори, почало творитися українське військо, українські громадські організації й політичні партії утворили своє національне представництво „Українську Центральну Раду”. Головою однодушно вибрали Михайла Грушевського. Бо і хто ж інший міг і мав право стати на чолі України, як не він, той, що найбільше для української справи заслужився?! На заклики з Києва Грушевський виїхав із Москви. Їхати було нелегко. Через революційні події поїзди ходили дуже неправильно, їхати було невимовно важко. По дорозі зустрів нашо-

го вченого прикрий випадок: вагон, яким він їхав, загорівся, й він ледви вискочив із вогню. Та всі його речі, цінні рукописи і книжки так і пропали...

У Києві Грушевського всі повитали як батька народу. Де йно він появився, скрізь громадяни й військо стрічали його бурливими оваціями³⁰). Всі знали його як визначного українського діяча, великого історика й письменника. А те, що російський уряд за україн-

Дім в Києві, де засідала „Українська Центральна Рада“.

ську справу, за його український патріотизм вивів його й вислав на заслання, зєднало Грушевському ще більшу любов і популярність.

На уряді голови Центральної Ради Грушевський пробув тринадцять місяців. З представниць громадських організацій „Центральна Рада” перетворилася під проводом Грушевського в перший парлямент України, а він сам став першим президентом української держави, Української Народньої Республіки.

Мав він тоді незвичайно багато праці. День-у-день треба було або головувати на засіданнях повної Ради (цілого парляменту), або вести провід у нарадах її пре-

зидії („Малої Ради”), а то й бувати на засіданнях Генерального Секретаріату, тобто Міністерської Ради України. Раз-у-раз приходили делегації з усіх сторін великої української землі. Треба було вести переговори з представниками різних партій і різних народів, що замешкували Україну. Голова мусів мати нагляд і над ухвалюванням законів, і цікавитися творенням нової адміністрації та судівництва, і додивлятися до того, як твориться українське військо, і журитися тим, звідки молодій державі добути грошей на свої потреби. До того приходили ще напружені відносини з Росією, яка дуже кривим оком дивилася на творення і зріст української держави.

Але ж там, де воскресало присипане здавна попелом життя, де творилося щось нове, де забутий усіма народ повставав із мертвих і дужою рукою виконував власну долю, сам ухопив у свої руки керму свого власного державного життя — на втому часу не було. І Грушевський її не знав! У ті гарячі дні й місяці він переживав такі радісні хвилини підему духа, що перед ними гинули всі особисті неогоди!

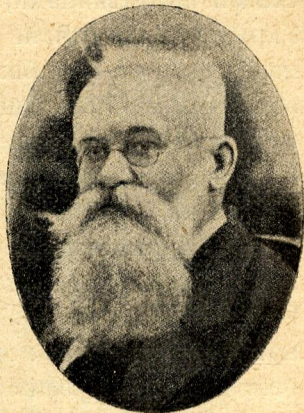
Та бували деколи й гіркі переживання. Сам він так про це пише:

„Тяжке й відповідальне було те становище. Вороги українства, які й давніше пеклом на мене дихали, у своїм засліпленню вважали мене автором і українського руху й винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене зі своїми лайками й погрозами. А найтяжше ставало, коли не було згоди й між своїми, — а так мусіло бути в міру того, як приходилося вирішувати різні питання дальшого життя. При тім же, хоч усяку відповідальність валили на мене, в дійсности мав я дуже обмежений вплив, і то моральний тільки; юридично³¹⁾ моя роля була чисто формальна, — як голова Центральної Ради я проводив її зборами та репрезентував її навні, рішала ж у всяких справах більшість, а вся ексекутива³²⁾ була в руках Генерального Секретаріату.“

Та це були тільки такі хвилини. До того ж із цих рядків виходить скромність великої людини, яка, що-правда, формально беручи, тільки „репрезентувала“, але ж чула, всім своїм єством відчувала, що відповідальність за все таки лежить на ній, і то відповідальність велика.

І Грушевський був цієї відповідальности собі свідомий. Тим то пояснюється, що, перетомлений виснажливою працею, він після півроку праці в Центральній Раді хотів уступити з уряду, або бодай добути відпустку. Але ж сам він почував, що таке уступлення було б усіх збентежило, і він мусів залишитися на тому тяжкому становищі.

А становище було справді дуже тяжке. Молода українська держава, що спершу за-

М. Грушевський у 1917. р.

лишалася в федеративному³³) звязку з Московщиною, мусіла все наново творити. А ворогів було дуже багато. Хоч у „Центральній Раді“ й були представники меншин, хоч і вони брали участь у засіданнях „Ради“, то скрізь, де тільки могли, підкладали новій державі колоди. А хоч народні великі зїзди все ставали на захист українському урядові з М. Грушевським на чолі — то люди розїжджались, а дома за них бралися всі вороги української самостійности й давай ширити зневіру й у власні думки, й у власні сили.

Найзручніше підходили до народу, що прокинувся й почув свою силу, московські большевики. Вони приманювали українських селян, вояків, робітників, а то й молоду інтелігенцію на свій бік. Нахвалювали-

ся, що заведуть рай на землі, обіцяли народові золоті гори й усю землю, й усю владу, й рівночасно кидали на українську владу всякі наклепи. Казали, що „Центральна Рада” то не народня влада, що вона тільки нарбд обдурює.

Ще поки вони там на Московщині воювали зі своїми противниками, то ще так не дуже напірали на Україну. Баламутили народ на Україні й несвідомих перетягали на свій бік. Але як дали собі раду зі своїми ворогами на Московщині, як розігнали російські збори всіх партій у Москві, що мали вирішити, який має бути в Московщині лад (Установчі Збори) — вони кинулися на Україну, щоб і Україну собі підбити.

А тимчасом український народ большевиків не хотів. При виборах до українських Установчих Зборів 90 відсотків населення України подало свій голос за прихильників української влади. Та на це московські большевики не вважали. Вони силою вдерлися в місяці січні 1918. р. на Лівобережжя. Тоді Центральна Рада проголосила 22. січня 1918. р. самостійність України. Цього большевики не могли подарувати ні її голові, ні Центральній Раді, ні українцям узагалі. Занявши Лівобережжя, вони поклали собі здобути Київ. Облягли місто й кілька днів обстрілювали його з гармат.

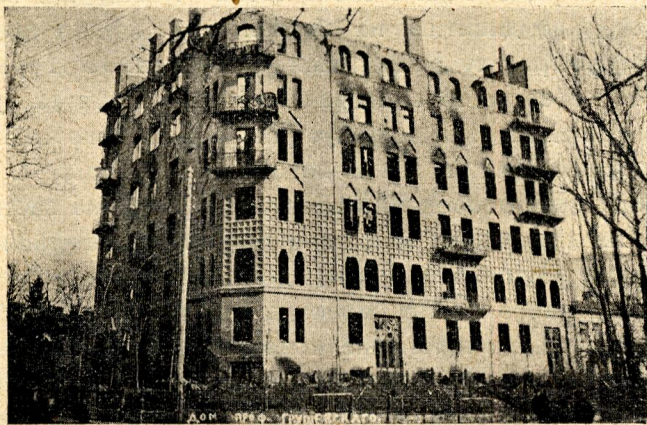
Грушевський підчас цієї облоги залишився в місті і працював далі, працювала з ним і „Центральна Рада”. Большевики спрямували свою артилерію на дім Грушевського й доти стріляли, доки запальними кулями не знищили його дому. Згоріла тоді дорогоцінна бібліотека Грушевського, згоріла його велика збірка мистецьких творів і найцінніше з усього — невидані його рукописи.

То большевики таким чином мстилися на президенті української самостійної держави, що їх так у очі колола.

Напору большевиків тоді українська влада не витримала — подалася до Житомира. З нею переїхав туди і Грушевський. А в Києві московські большевики справили між українцями, що залишилися, з помсти за те, що вони боронились — криваву різню...

Коли український уряд пізніше повернувся до Києва, Грушевський не мав де жити й тудився в будинок Центральної Ради.

Дім М. Грушевського в Києві,
як його почали обстрілювати большевики.

Проти большевиків український уряд увійшов у союз із Німеччиною, замирив з осередніми державами в Бересті 9. лютого 1918. р. Грушевському не дуже та спілка з німцями була до вподоби. Коли німці увійшли з українськими військами до Києва, він їх остерігав, щоб вони не дуже то браталися з російськими та ще до того назадицькими колами. Але німці своє думали й у квітні 1918. р. зробили переворот. Вони й так були повними панамі на Україні, робили, що хотіли. „Центральна Рада” була їм сіллю в очах, і вони рішилися її розгінати. На засідання 29. квітня, де вирішувалися дуже важні справи, вони вислали якогось

офіцера з вояками. Офіцер той нахабно вдерся на сальо засідань і скрикнув по-російськи „руки вгору!“. Члени „Центральної Ради“ не розібрали, в чому справа, і всі попідносили руки...

Єдиний, що руки не підніс і запротестував проти поведінки німців, був — Михайло Грушевський. Коли про все це стало відомо в місті — імя президента української держави ходило з уст до уст. Грушевський високо виріс в очах і своїх, і тих чужих, що вміли справедливо дивитися на справи.

„Центральну Раду“ німці розігнали. У Грушевського перевели трус, забрали всі його листи та рукописи. Не знати, яка доля зустріла б була його тоді. Та в останній хвилині взяли його під свою опіку Січові Стрільці, що обороняли „Центральну Раду“, і знесиленого наслідком нечуваної в цілому світі поведінки — разом із родиною перевезли до своєї касарні. Тут засівся на нього якийсь москаль і хотів його пробити крісом. Але, на щастя, не попав і тільки зранив дружину Грушевського.

В дальші бурливі дні, коли почалися переслідування членів українського уряду, коли українських міністрів німці потягли перед свій суд — Грушевський мусів ховатися то у Звірниці під Києвом, то в самому місті у знайомих.

До гетьмана Скоропадського й до його уряду він ставився вороже й у ніякі зносини з ним не входив. Він зовсім усунувся від політичного життя. Тим пояснюється, що, коли повстав „Український Національний Союз“, щоб боронити здобутих українських прав перед ворожими українству настроями і в Києві, й навіть серед уряду Скоропадського — Грушевський у ньому участі не брав.

Останні події аж надто його розбили, він зовсім посивів, його опускали сили.

І таксамо, як „Національний Союз” проголосив повстання проти гетьмана, коли утворився уряд Директорії, й Директорія усунула Скоропадського, Грушевський визначнішою ролі в політиці вже не брав. А проте, коли уряд, під напором большевиків, покинув Київ і подався на захід, Грушевський із ним поїхав. Короткий час він проживав у Кам'янці на Поділлі, видавав там часопис „Життя Поділля”. А в березні 1919. р. виїхав до Галичини, пробув якийсь час у тодішній столиці Західньої Области Української Народньої Республіки, в Станиславові, а звідтіль подався до Чехословаччини й осів у Празі.

*

На еміграції, серед спокійніших відносин, Грушевський розвинув знову широку літературну працю. У заграничних часописах, до яких мав доступ, він помістив низку статей про Україну. Писав і про долю Галичини, що проживала тоді як-найсумніші хвилини. Водночас занявся він і науковими працями. Приємно було йому вернутися до давньої любої роботи по довгій революційній перерві. То його заходами повстав у Відні український вільний університет, що потім його перенесено до Праги. Він думав про широку організацію наукової праці. Тут він видрукував і свій VIII. том „Історії України”, тут повиходили його й інші його книжки з історії України новими виданнями. Тут він заснував „Український Соціологічний Інститут”, що мав займатися дослідом громадського життя. В виданнях цього Інституту помістив він свої праці про Драгоманівський гурток у Швейцарії³⁴) і про початки громадянства. Заходами Інституту вийшла по-французькому в Парижі й його історія України й короткий нарис українського письменства. Взагалі Грушевський уже давніше займався історією української

літератури³⁵), а у Відні виготовив (і надрукував у Львові) перші три томи цієї дуже важкої праці (до XIII. ст. — решту IV—V том видав пізніш у Києві й довів до XVI. ст.). Та крім своїх наукових праць, Грушевський видав заходом Соціологічного Інституту багато інших наукових творів інших українських авторів.

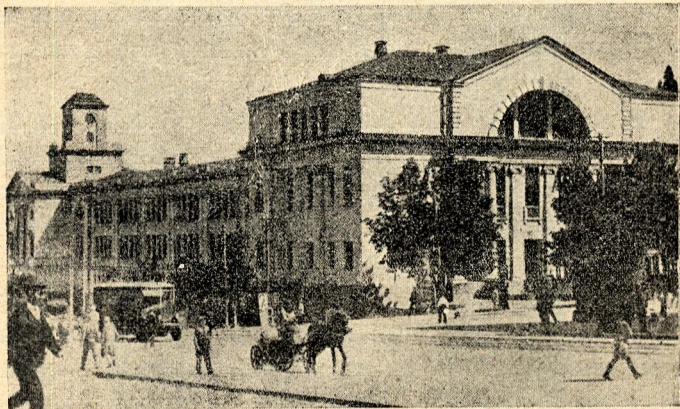
*

Але по пару роках відчув, що ця праця для нього за тісна. На чужині він не міг розгорнути такої широкої діяльності, до якої звик був на Україні. Він затужив за Рідною Землею, що для її добра поклав тільки зусиль. Правда, він міг вернутися до Львова, на свою давню університетську катедру. Але життя під чужою владою йому видавалося неможливе. До того ж на львівському університеті всі українські катедри зперед війни покасували (було їх 11). Зате пильним зором стежив за тим, що діялося на Радянщині. Підчас революції він у своїх поглядах пішов наліво, зблизився до українських соціалістичних партій, сам себе вважав за соціаліста. Тепер уважно приглядався до будівництва Української Соціалістичної Радянської Республіки, розважав, чи не можлива була б для нього спільна праця з більшовиками. І врешті рішився. Україна мала ще тоді свою автономію в Радянському Союзі. Тоді йшла там широко культурна робота. Більшевицькі проводирі запевняли, що вони ніяких перепон науковій праці не будуть ставити. Грушевський думав, що зможе зжитися з новими відносинами й 1924. р. виїхав на Радянщину.

У своєму улюбленому Києві він розвинув знову широку наукову працю. Став членом Всеукраїнської Академії Наук (академіком), оживив її незвичайно своїми багатими задумами та цікавими планами. При Академії примістив історичну секцію ко-

лишнього київського Українського Наукового Товариства, яке сам заснував, а яке тепер увійшло в склад Академії. Тут згуртував понад півтораєста людей, що бажали працювати над історією України. Він позасновував для них різномодні комісії для різних окремих дослідів. „Культурно-історична комісія” займалася дослідями первісної культури, розглядала давні способи

Українська Академія Наук у Києві (вул. Короленка).

життя, повіря, обряди й ин. „Комісія історичної пісенности” збирала українські народні пісні (видала збірник давніх козацьких дум). Чотири окремі комісії розглядали історію різних частин України: Правобережжя, Лівобережжя, степової України й західніх земель. Під кермою Грушевського вийшли два збірники, один присвячений Києву й околиці, другий Чернігівщині. Приготовлявся теж окремий збірник, що мав дати історичні досліді про Галичину, Холмщину, Закарпаття й Буковину. Бо ж не треба забувати, що Грушевський усе дуже цікавився долею західніх земель. „Археографічна Комісія” видавала джерела до давньої історії України. Для загальних історичних дослідів були при-

значені ще „Науковий Збірник”, журнали „За сто літ” і „Україна”. За яких шість років історична секція української Академії Наук випустила друком до 50 томів різних дуже вартних праць і видань.

Грушевський вів і науково-дослідчу катедру історії України. Це був наче історичний університет, де кількох професорів давало виклади з історії України й загальної культури. Молоді дослідники-історики могли добувати тут наукову освіту. За кілька років зпід рук Грушевського вийшов знову цілий ряд дуже гарних наукових сил.

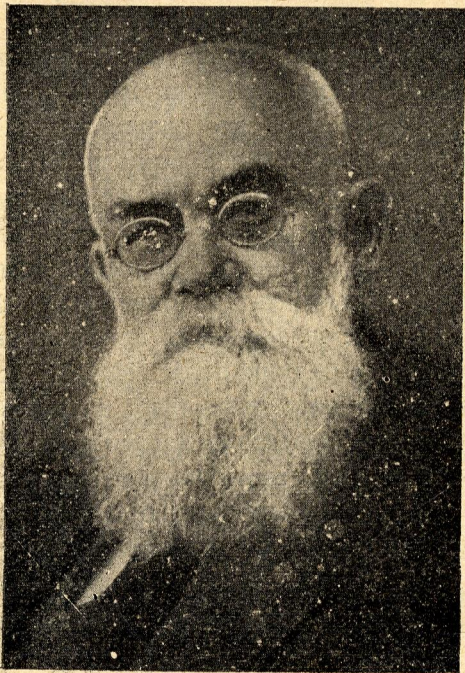
В ті часи Грушевський значну частину дня проводив у помешканнях історичної секції, недалеко дому Академії Наук. Це приміщення для цієї своєї установи добув він по довгих заходах і старався владити його як-найкраще й найвигідніше для наукової роботи. Зібрав тут велику бібліотеку, примістив архів відписів історичних матеріалів, поприкрашував стіни портретами українських учених. Тут відбувалися наукові засідання всяких комісій, тут Грушевський відбував розмови з ученими, тут вислухував бажання студентів. Жваво й успішно йшла праця під його проводом.

Поза цією організаційною роботою академік Грушевський усе находив час продовжати свої власні наукові праці. У Києві викінчив він і видав девятий том великої „Історії України”, величезну книгу на 1600 сторін. У цьому томі він закінчив історію Хмельниччини, найбільш бурливої доби в нашому минулому. Рівночасно продовжав він історію української літератури й, як ми вже сказали, довів її до пятого тому (до XVI. віку).

Не можна з диву зійти, де на всю цю роботу находив Грушевський часу. Працював він ранками для себе, сполудня до пізнього вечора бував на засіданнях історичної секції, ввечір далеко поза опівніч ізнову за

своєю роботою, в себе дома. До того ж не треба забувати, що велика й тяжка державницька робота в 1917. — 1918. рр. тяжко відбилася на його здоровлі, підкосила його сили. А проте Грушевський не знав собі спочинку, працював і день і ніч і інших тягнув до праці. Під його руками росла українська наука. З радістю ди-

Михайло Грушевський 1926. р.

жився сивоволосий учений на свої успіхи. Тішився, що даром не вернувся до Києва, що знову міг послужити справі України. В 1927. р., коли Грушевський покінчив 60. рік життя, його співробітники й учні владили величаве свято в його пошану й піднесли йому в дарі великий „Ювілейний Збірник” у трьох томах. У „Збірнику” взяли участь своїми працями й українські вчені

з усіх українських земель, і чужоземні дослідники. Усі тішилися, що наш великий учений дожив такого віку. І радянська влада взяла тоді участь у ювілеї. Представники її ніби підносили заслуги Грушевського, але ж було в їх словах багато колючок, а то і зневажливих слів: мовляв, Грушевський не робить такої науки, як більшовикам треба...

Що більшовики ввесь час так думали, показалося кілька років пізніше. Скрізь на Радянщині повіяло іншим духом, — немов віджили звички царату, виросла велика ворожнеча до українства. Автономію України почали обмежувати з року на рік. Почалася нагінка на українську інтелігенцію, на українську культуру, науку. Проти Грушевського почали явно виступати більшовицькі історики. Закидали йому, що він у своїх творах проводить націоналістичні думки, що не притримується обов'язкових їх приписів щодо розуміння історії та історичних подій. Нарешті сама більшовицька влада поклала свою руку на діяльність Грушевського. Спершу перестала давати гроші на видавництва, почала переслідувати його співробітників і нарешті розв'язала історичну секцію з усіма її установами, що при ній існували. Грушевський не мав уже ніякої змоги, ні можливості вести наукову роботу в Києві.

З 1930. р. почалися ще більші переслідування українських діячів, людей науки й письменства. Грушевському казали покинути Україну, й він виїхав до Москви. Тут він старався вести далші історичні розсліди в московських архівах, де є сила-силенна матеріялів до української історії, тут продовжував він і свою історію української літератури. Але йому ставало тут щораз гірше жити. Не було відповідної хати, треба було тиснутися з ріднею в малому вогкому помешканні. В великому місті важко було добути харчі, нераз треба було ставати в чергу під крамницями... Грушевський

почав занепадати на здоровлі. Влітку, коли була змога, їздив до Кисловодська на Підкавказзі, недалеко околиць, до пробув колись дитячі роки. Від тяжкої праці, а ще гірше від вогкого помешкання, та від напруги тяжко занедужав на очі. Доводилося цілі дні просиджувати в темній кімнаті, а то була небезпека, що професор осліпне. Великою помічницею в тому часі була йому його єдина, улюблена дочка Катерина: сиділа весь час коло батька, читала йому, писала, що він проказував, вишукувала наукові джерела, всіма силами старалася, щоб батько, такий звиклий до безнастанної праці, не занудьгував...

В останньому році здоровля Грушевського так попсувалося, що дружина, рятуючи його, вивезла його восени на лікування до Кисловодська. Думала — допоможуть цілющі кавказькі води. Здоровля не поправилося, а гіршало. Пробували рятувати його операцією — але даремно. Дня 25. листопаду 1934. р. в годині другій пополудні в Кисловодську покінчив він своє таке трудяще, таке багате на висліди життя.

Тіло помершого перевезли до Києва і склали в головній салі Української Академії Наук. А дня 29. листопаду відбулися похорони. На глум, ті, що його вивезли з України, замучили, — розтрубіли на цілий світ, що ховають його на державний фонд. Навіть несли його домовину до гробу враз із представниками Української Академії Наук, де засіло тепер багато людей, що з наукою не мають нічого спільного.

Похоронили нашого великого історика й першого президента української держави на Байковому кладовищі в Києві, де вже давніше спочили найвизначніші українські діячі, як Антонович, Лисенко, Грінченко, Нечуй-Левицький, Леся Українка й багато-багато ин.

На звістку про мученичу смерть одного з найбільших синів України ціла наша земля покрилася неви-

мовним смутком. Кожний низько хилив голову з пошани перед такою великою постаттю, якою був найбільший сучасний наш історик і керманіч народнього корабля в таких важких, а таких ясних хвилинах нашого життя. Всі наші люди, де тільки мають до того змогу, з великою вдячністю віддають поклін великому українцеві. Часописи, збори, академії, наукові збірники. Немає міста, немає села, де не помянули б його пам'яті. Він для народу не вмер. Він живе й вічно житиме в серцях наших. Гарячі слова його, неначе той Дніпро широкий усе будуть литися, текти, будуть падати глибоко в наші серця і ніби тим вогнем пектимуть холодні наші душі!

Бо він писав нам нашу історію, і творив нам нашу історію.

Число великих наших людей, які вели наш народ до сонця, збільшилось. До Шевченка, до Франка, до Федьковича й інших прийшов Грушевський.

Будемо й йому ставити живий пам'ятник у серцях наших.

Не забуваймо, що 22. січня тісно ж ізв'язаний із його творцем, із Михайлом Грушевським.

*

А тепер іще раз декілька слів про його великі заслуги.

Михайло Грушевський — найбільший історик України. Для української науки дав він більше, як хто-небудь з його попередників, більше ніж Костомарів, Куліш,³⁶⁾ Драгоманів,³⁷⁾ Антонович.

Першою й найважливішою його заслугою є те, що він дав нам повну історію України. Давніші історики не могли на це відважитися. Одні займалися тільки княжими часами, другі козачиною, ще інші окремими історичними питаннями, але ніхто не мав відва-

ги обгорнути зором ціле минуле України, від найдальших початків до нинішнього дня. Здавалося їм, що нема до того зібраних джерел, що багато історичних подій важко в'яснити, то й неможливо звести історію України в одну цілість. Грушевський не налякався всіх цих перешкод і всього себе запряг до великого діла. Він уважав за питання своєї чести й чести всього сучасного покоління дати історію України, в'яснити українському народові, яке було його минуле. Праця була нелегка. Справді багато давніх подій було нерозсліджених, у старих історіях були різні недокладности, було сила баламутства. Нераз треба було з трудом збирати останки минулого, самому немов би звозити цеглу до великої будови. Але Грушевський був завзятий, як мало хто. У праці й витривалості рідко хто йому дорівнював. Писання історії тяглося довго. Почав він її, як лише приїхав до Львова 1894. р., а продовжував її до кінця свого віку, — повних сорок років! Його велика „Історія України-Руси” має дев'ять томів, поверх 6000 сторін друку. Правда, останні важкі часи не дозволили йому докінчити цієї велетенської праці, — він довів її тільки до смерті Богдана Хмельницького (1657. р.). Але хоч і неповна ця історія, то вона на все буде основами української науки, — так багато в ній зібрано дорогоцінного матеріялу й блистроумних поміток. Як недокінчена історія батька чеської історії Франтішка Паляцького давала вказівки чеському народові, куди йому йти, так недокінчена історія Грушевського виявляє українському народові путь, як йому йти в майбутнє. До того ж ні один зі славянських народів не має такої великої історії. І ніхто, мабуть, із новочасних істориків не дав сам один такого великого твору!

Грушевський бачив, може, що не матиме змоги за свого віку викінчити наміреної праці, й тому видав

друком ще кілька менших підручників нашої історії. Найповніша „Ілюстрована історія України” (перше видання 1900. р., останнє 1921. р.) писана популярно, для широкого громадянства, з дуже гарними історичними ілюстраціями. Для потреб школи дав Грушевський звязку „Історію України” (1920. р.), для селянства живо й дуже цікаво написану книжечку „Про старі часи на Україні” (1907.), її перевидавали декілька разів і підчас війни („Союз визволення України”, 1915. р.), і після неї. Читали її по таборах Австрії й Німеччини тисячі полонених українців і набиралися національної свідомости.

Підручники Грушевського цінні тим, що змістом їх є справді історія українського народу. Давніші історики не відважувалися зазначувати самостійного політичного життя нашого народу, часто за чужими зразками сполучували нашу історію з історією Росії, Польщі, Австрії. Грушевський ясно поставив, що український нарід від найдавніших часів жив окремим життям, був творцем своєї держави й культури й навіть у часах політичного занепаду не затрачував своєї національної окремішности, виявляв змагання до волі. Він умів віднайти ті нитки, що лучили історію княжих часів із добою козащини й новими часами, зумів змалювати минуле України як одне нерозривне ціле.

Грушевський глибоко вдумувався в нашу історію й умів відчувати всі радощі і страждання давніх поколінь. З радістю змальовував давній розквіт нашого життя, могутність держави, високий стан культури, старався показати всьому світові, яке значіння мала колись Україна в житті Європи. Часи занепаду розслідував він із великим спочуттям і безоглядно виказував винувників нашого лихоліття, — чи це було наше самолюбство й нерозум, чи вина була в наших сусі-

дах. Усе вмів стати в обороні прав України, все відважно боронив наш народ від чужих нападів і зазіхань.

Дуже цікавився Грушевський усе долею трудового народу. З захопленням описував ті давні часи, коли царід мав іще у своїх руках усю владу. Він розглядав початки панства, як то настало поневолення селян, і радів зростом народніх сил у часах козаччини. Багато уваги присвячував відродженню селянства в нових часах. Він усе проголошував погляд, що держава повинна служити народнім масам, дбати про їх добробут та культуру, бо тільки тоді вона стоїть на сильних основах. Із того погляду дивився він і на всесвітню історію, бо ж вона все його дуже й дуже цікавила, й як був підчас війни засланий із України, виготовив був у тому дусі підручники всесвітньої історії (надрукував їх у Києві, 1917). В них він мало дає місця війнам, зате додивляється до рухів народніх мас, як вони, придушені та неволені, добиралися до сонця волі. Таксамо дуже велику увагу звертав на культурні рухи, на історію культури.

Взагалі Грушевський у своїх працях багато місця присвячував історії культури. Одна з найкращих його праць це — „Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII. віці” (1912. р.). Він там показав, як у тих тяжких часах наш народ боровся, щоб наздогнати в культурі інші народи, як бився на всі боки, як та риба в воді, та кілько в тій боротьбі придбав він для нашої культури. На тлі тієї боротьби виразно змальовані культурні діячі з тої доби, які мали одне тільки на оці, — щоб не дати народові загинути!

Неменше цікавився давнім письменством. Його „Історія української літератури”, в п'ятих томах (до кінця XVI. в.), написана незвичайно живо, дає нове освітлення нашій письменницькій і, головню, словесній (IV. том) творчості.

Тут не місце вичислювати інші праці Грушевського. Мало було людей учених та письменників, що написали б так багато, як він. Нараховують до двох тисяч його більших і менших розвідок, статей, заміток...*) І цікавило його життя нашого народу не тільки в минулому, а й сучасне. І кожний прояв того життя його цікавив і про все вмів він щось цікаве написати.

Але Грушевський не тільки писав історичні праці, але й сам, як ми вже сказали, робив історію, — він був творцем українського життя. Мало в нас було організаторів і діячів такої міри, як Грушевський. Для самої Галичини він дав незвичайно багато: розвинув українську науку до європейського рівня, поширив нові думки, зблизив нас до західньої культури й заскорує, нерухливе громадянство натхнув новим духом, новим життям.

Цікавився він усіма землями, де тільки живе наш народ. І Буковину обгортав своїм серцем, і Закарпаття, і американську еміграцію. Карпатські гори й гуцулів так полюбив, що — що-року туди їздив і приманював туди багато людей і з Наддніпрянщини, зацікавлював їх нашими горами. Єднав нас усіх розлучених, розеднаних у одну сімю, і багато про це писав.

А для Наддніпрянщини його праця була ще більша, незрівняно більша, і для неї його вага більша. Грушевський перший поставив українство на Наддніпрянщині „на весь зріст“, — вимагав, щоб українці не тільки розвивали все більше свою культуру, але й ви-

*) З нагоди його 40-літньої діяльності видали в Києві список його праць від 1906. р. — він обіймає 84 сторінки дрібного друку великої книжки. А список його праць від 1888. до 1904. вийшов у Львові в „Науковому збірнику“, що його видали учні і прихильники вченого 1906. р. з нагоди його наукової праці в Галичині (1894—1904). Він обіймає 50 сторінок друку великої книжки (593 назви творів) — отже всіх було б поверх 130 сторінок... і то тільки наголовки писань.

ступали як самостійна нація на європейському полі. І у своїх історичних працях і у численних статтях він усе розбуджував національну свідомість і кликав до праці й організації. Коли ж прийшла революція, він став на чолі нової української держави і з своїми найкращими намірами старався вести її до розвитку та сили.

Та йому не довелося дійти до бажаної мети. Буда, якій присвятив так багато зусиль — упала. А проте ім'я першого президента української держави збережеться в вічній пам'яті нашого народу. Він ніколи не забуде Того, що так щиро любив Україну, так багато за неї вистраждав та ціле Своє життя присвятив для її добра.

П О М І Т К И.

1) Грузини, черкеси, осетинці — кавказькі народи, зовсім не пов'язані між собою ні мовою, ні вірою, ні навіть расою; н. пр., осетинці, це потомки колишніх сарматів, їх мова — іранська, зближаються своїм виглядом до південних славян (їх усіх до 180.000 людей); а ось грузини зовсім інший народ, між кавказцями найкультурніший, мають гарну літературу (їх поперх 2 мільйони); таксамо й черкеси (їх залишилося дуже мало), вони магометани, а ось грузини — християни, та ще до того православні. На Кавказі, як відомо, живуть і українці, а саме над річкою Кубанню. Це — потомки колишніх запорозьких козаків.

2) **Микола Костомарів**, великий український історик (1817—1885), професор університету (київського, пізніш — петербурзького), приятель Шевченка, працював разом із ним у Кирило-Методіївському Братстві й за участь у ньому діждався арешту й заслання. Його історичні праці доторкалися княжої доби нашої історії та передусім козаччини. Цього року у квітні минає 50 років від його смерті.

3) „Записки о Южной Руси“, це дуже важний твір П. Куліша (див. під 36), виданий 1856—57. рр., містить дуже цінні матеріали, зібрані з уст народу, історичні статті та документи до побуту та історії Гетьманщини в XVIII. в.

4) **Михайло Максимович**, український історик, видавець українських народніх пісень (1827), письменник (1804—1873), професор університету; дуже цікавився галицьким життям, радив українським письменникам із Галичини писати народньою мовою.

5) **Амвросій Метлинський**, український поет (1814—1870), збирач і видавець українських народніх пісень (1854), писав під прибраним іменем „А. Могила“, професор харківського й київського університету.

6) **Апольон Скальковський**, український історик (1808—1896), писав праці з історії козаччини (головно про Запорозьку Січ) та гайдамаччини.

7) **Олександр Пипін**, визначний російський історик письменства (1833—1904), професор університету в Петербурзі; між багатьма його працями важна історія письменства всіх славянських народів, між иншим, і українського. Взагалі він цікавився українською культурою й українським духовим життям. Був членом Наукового Товариства імени Шевченка у Львові.

8) **Микола Петров** (1840—1921), з роду росіянин, але ж проживав на Україні (був професором київської Духовної Академії) і всі свої праці присвячував дослідів української культури. За те, коли в нас повстала 1918. р. Академія Наук у Києві, його зробили дійсним її членом. Писав дуже багато: про українське письменство XVIII. і XIX. ст., про укр. театр, про поодинокі укр. землі й т. д.

9) „Кіевская Старина“, дуже важний науковий місячник, що хоч і виходив по-російськи (1882—1906), то містив праці, що торкалися виключно України, її мови, письменства, історії, народознавства і т. д. Працювали в цьому місячнику, й гуртувалися коло нього в тих важких для України часах, найвизначніші українські наукові сили. Від 1897. р. „Кіевская Старина“ почала містити й по-українськи твори гарного письменства, а 1907. р. перейшла зовсім на українську мову та змінила свою назву на „Україна“.

10) **Іван Нечуй-Левицький**, визначний український повістяр (1837—1918); цікаві його повісти з життя українських селян після скасування кріпацтва („Бурлачка“, „Кайдашева сім'я“ і т. д.), а й з життя інтелігенції („Хмари“), головнo з життя правобережного духовенства („Причепа“, „Старосвітські батюшки й матушки“) і т. д. Писав і історичні книжечки для народу („Історія України“). Був почесним членом товариства „Просвіта“ у Львові.

11) абітурієнт — латинське слово, означає „такого, що має відходити“, себто такого, що покидає школу, закінчивши її; в колишній Росії був звичай, що таким абітурієнтам, які дуже тарно покінчили свої іспити, давали в нагороду медалі, золоту — найліпшим, срібну — трохи слабшим від них. Нагороджували і на Україні колись найліпших школярів, і в західній Європі, але згодом цей звичай скасували, бо з виховничого боку він не дуже добрий (викликав заздрість у інших, н. пр.)

12) матурист — вислів утворений із латинського слова „maturus“, себто, дозрілий; матуристи — такі, що робили останні іспити, які мали давати доказ, чи учень „дозрілий до самостійного життя“; такий іспит і досі звуть у нас — „матура“

13) тема — грецький вислів, по-нашому: заголовок, напис завдання, саме завдання

14) факультет — латинське слово, по-нашому: відділ, виділ; на історично-філологічному факультеті проходили окремо науки потрібні для історика, а окремо для філолога, себто, такого, що вивчав мову та письменство; але ж багато предметів мусіли одні і другі студенти слухати разом; у колишніх російських університетах професори викладали за 4 роки ввесь предмет (це звався „курс“), а не так, як це й досі є на заході, що професор вибирає собі сам, що хоче читати... Про історію київського університету читайте „Життя і Знання“, за серпень, 1934, ст. 198.

15) **Володимир Антонович**, визначний український історик (1834—1908), професор київського університету, виховав цілий ряд українських істориків, полишив дуже важні праці з історії козаччини, гайдамаччини, з історії селянства на Україні, шляхти, з праісторії нашої землі, видавав із Драгомановим історичні українські пісні і т. д. Читайте про Антоновича „Життя і Знання“, 1934, за місяць червень, ст. 161.

16) Про „Київську Громаду“ див. Передмову. Вона повстала в 70. рр. XIX. ст. в Києві, і складалася, спершу, здебільша, з людей науки (історики — Антонович і Драгоманов, народознавці — Чубинський і Рудченко, правник — Кистяківський, мовознавці — Михальчук та Житецький і т. д.), письменників (н. пр. Іван Нечуй-Левицький) та музик (М. Лисенко), пізніш до неї приставала й молодь. Ці всі люди свого часу багато зробили для української справи.

17) **Олександр Кониський**, український громадський діяч і письменник (1836—1900), писав вірші, повісти й оповідання, і всі друкував у галицьких і буковинських часописах, написав перший великий життепис Шевченка, дуже цікавився Галичиною й Буковиною, листувався з галицькими й буковинськими діячами; в Києві гуртував довкола себе молодь і мав на неї великий вплив, збуджував у ній національну свідомість.

18) духовна семинарія в колишній Росії (а тепер іще на Волині), це не виховничий інститут для богословів, як у нас у Львові, а просто — духовна середня школа (їх було на Україні 11); скінчивши 4 класи такої школи, можна було висвятитися на пан-отця для села, а для міста або щоб піти до високої духовної школи (Духовна Академія в Києві), треба було скінчити 6 класів семинарії. В них училися священники або селянські діти,

що, здебільша, не цуралися рідного слова, творили гуртки, де скріплювали свою національну свідомість.

19) катедра — грецьке слово, первісно — стіл, тепер — стіл на підвищенні у школі; в високій школі катедра — посада професора для якогось предмету, тому кажемо: катедра історії, мовознавства, фізики і т. д.

20) **Павль Гавч**, австрійський політик (1851—1919), бував часто міністром (тричі), був ворогом широких прав для поневолених націй, боровся спершу проти загального виборчого права, пізніше сам його проводив у життя.

21) На 1898. р. припадало століття виходу з друку „Енеїди“ Івана Котляревського (1769—1838). Як відомо, батько нового укр. письменства Котляревський, започаткував „Енеїдою“ наше національне відродження з кінцем XVIII. ст. Століття появи „Енеїди“ Котляревського в нас скрізь у Галичині й на Буковині святкували величавими святами.

22) **Володимир Гнатюк** (1871—1926), визначний український народознавець (етнограф), зібрав і видав силу етнографічного матеріалу з Галичини та з Закарпаття, був довгі роки секретарем Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, редагував видання Товариства й Видавничої Спілки, був довший час і редактором „Літературно-Наукового Вісника“, був членом Української Академії Наук у Києві.

Йосип Маковей, український письменник (1867—1925), довголітній редактор різних українських часописів („Зоря“, „Буковина“, „Літературно-Науковий Вісник“ і ин.), пізніш професорував (був і директором учительської соминарії в Заліщиках), писав сатиричні (насмішливі) оповідання, головню з міщанського життя та вірші.

23) **Василь Лукич**, справжнє ім'я, Володимир Левицький, (*1856, нотар — живе в Винниках), довголітній редактор „Зорі“, найбільша його заслуга в тому, що єднав для „Зорі“ письменників із усіх закутків української землі.

24) Археологічні зїзди відбувалися часто в колишній Росії, багато з них бувало й на Україні, й це мало велику вагу для нас, бо на тих зїздах вели наукові розмови про старовинність землі, де українці живуть, про те, коли почалося життя на наших землях, одне слово — розсліджували нашу праісторію. Цікавий був такий зїзд 1874. р., коли українські вчені виступили з доповідями про наш край і людей.

24*) Парлямент, французьке слово з латинської мови — народне заступництво, те саме, що тепер сойм; у колишній Ав-

стрії парламентом звали заступництво всіх народів Австрії в Відні, соймом — краєве заступництво. Це слово колись мало зовсім инше значіння (н. пр., у Франції означало те, що наш найвищий суд).

25) **Михайло Коцюбинський**, один із найбільших українських письменників XIX. і початку XX. в. (1864—1913), писав чудові оповідання, між иншим одне з життя наших гуцулів („Тині забутих предків“).

26) „Союз Визволення України“ — товариство наддніпрянських українців-емігрантів у Галичині, поклато собі було з початком світової війни використати її, щоб здобути для України самостійність при допомозі осередніх держав. „Союз“ мав спершу свій осідок у Львові (заснований 4. VIII. 1914), опісля перенісся до Відня, коли Львів мали заняти російські війська. „Союз“ вів дуже важну культурно-освідомну працю серед полонених українців Австрії й Німеччини. Читайте про „Союз“ „Життя і Знання“ за жовтень 1934, ст. 274.

27) неутральний — латинське слово, первісне значіння: ні один, ні другий, ні той, ні цей; тепер — такий, що не встряває до чужого спору (пор. укр. приповідку: „Де два б'ються, третій не мішайсь!“)

28) Лукіянівка — передмістя Києва, там була відома в'язниця, де сиділи політичні в'язні.

29) **Симбірськ** — російське місто над Волгою (70.000 мешканців); большевики перемінили його назву на „Улянов“, бо тут народився Ленін. **Казань** — місто над Волгою (190.000 мешканців), тепер головне місто автономної татарської республіки, має від 1815. р. університет. Це місто заснували татарські хани в XV. ст. і зробили з нього столицю свого царства; в XVI. в. завоювали це царство росіяни, й від того часу Казань належить до Росії.

30) овація — латинське слово: вияв великої пошани й пошани для заслуженої людини

31) юридично — з права, в правничого боку, як право каже

32) ексекютива — виконавча влада

33) федерація — спілка, об'єднання; в державнім устрою: держава-спілка, де поодинокі держави творять одне об'єднання, але кожна з них ізберігає свої окремі права

34) Драгоманівський гурток, це були політичні емігранти з Наддніпрянщини, що видавали в Женеві у Швейцарії журнал „Громада“. (1876—1882). До нього, крім Драгоманова (див. під

37), належав іще С. Подолинський, а з галичан — Михайло Павлик.

35) література — латинське слово, означає тепер писані й неписані твори, де виявляється творчість якогось народу; писані твори, це — письменство, усні — словесність (такі, що переходять із покоління на покоління, а хто їх уклав — не знати).

36) **Пантелеймон Куліш**, визначний український письменник (1819—1897), перекладач, критик і історик; в історичних працях займається тим часом, коли Україна зєдналася з Московщиною, і взагалі історією козацтва. Про нього як про письменника, див. 18. примітку нашої книжечки про Шевченка (3. книжечка за 1934. рік), або 6. примітку книжечки про Федьковича (12. книжечка за 1934. рік).

37) **Михайло Драгоманов**, визначний український історик і політичний діяч (1841—1895), вигнаний із України пробував у Болгарії, де й помер. Він мав великий вплив на галицьку молодь 80. і 90. рр. XIX. ст., що під його впливами заснувала українську радикальну партію в Галичині. Історичні твори Драгоманова торкаються римської історії, а з історії України — часів козаччини. Дуже велику вагу з цього погляду мають його видання історичних пісень нашого народу, до яких він дав пояснення. Почав він їх видавати з В. Антоновичем (див. під 15), в Києві, пізніш — у Женеві докінчив видання сам, дійшовши до початків XIX. в.

38) **Франтішек Паляцкі**, великий чеський історик, „батько чеської історії“, як його називають (1798—1876), довів її тільки до 1526. р., себто до того часу, як над чехами запанували Габсбурги. Паляцький належав до так званої старочеської партії, що погоджувала свій чеський пітріотизм із приналежністю Чехії до Австрії.

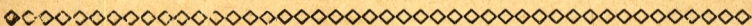
3. „ЖИТТЯ І ЗНАННЯ“, журнал-місячник. — В ньому, крім статей із дотеперішнім змістом, після скінчення „Історії Просвіти“ (див. 4. ст. окладинки) друкуватимуться „Спогади Павла Алепського“ з його побуту на Україні в XVII. столітті (дуже важний твір для пізнання українського державного ладу в тому часі). — При журналі виходить:

4. БІБЛІОТЕКА „ЖИТТЯ І ЗНАННЯ“, здебільша, відбитки з журналу, в 1935. р. вийдуть:

С. Магальс, ПОРАДНИК ДЛЯ ОСВІТНИКІВ.

М. Андрусак, Нариси з історії галицького москвофільства.

Замовляйте видання й посилайте передплату!

ПЕРЕДПЛАТА НА ВИДАННЯ „ПРОСВІТИ“ в 1935. р.

На деякі свої видання „Просвіта“ розписує передплату. Члени „Просвіти“, головню, читальні, кооперативи й інші установи дістають знижку.

Передплата на місячні книжечки (12 річно):

1. у продажу брутто 5.40 зл.,
2. передплатники платять згори 3.60 зл.,
3. члени при закупівлі дістають 25% знижки.

Кооперативи платять річно 12 зл. і дістають усі книжечки місячні та кварталні, себто з „Науково-Популярної Бібліотеки“ (16 книжечок).

Читальні „Просвіти“ платять 25 зл. і дістають такі видання: 16 книжечок (місячних 12 і 4 з „Науково-Популярної Бібліотеки“) та журнал-місячник „Життя і Знання“.

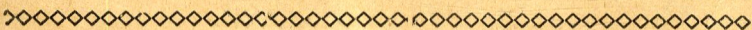
Краєві установи платять як читальні.

Розпродавці дістають за свою працю винагороду.

Книжечки „НАУКОВО-ПОПУЛЯРНОЇ БІБЛІОТЕКИ“ можна ще й окремо передплачувати. Передплата на всі чотири книжки на рік згори 6.40 зл.

Просимо прислати передплату на адресу: **Львів, Ринок 10. Т-во „ПРОСВІТА“.** — Société „Prosvita“, Léopol, Rynok 10. Pologne; Association „Prosvita“, Lviv (Lemberg), Rynok 10. East Galicia, Poland.

При кожночасній зміні адреси необхідно подавати давню адресу.

Купуйте!!

КАЛЕНДАР „ПРОСВІТИ“ НА 1935. Р.

багатий змістом, із гарною обгорткою В. Січинського, понад 10 аркушів друку, ціна 1.30 зл. — Купуйте! Наклад невеликий!

(1986)

1р. 89к.

2999

Поштове заплачено гуртом — Należytosć pocztową

Запросини до передплати журналу

„ЖИТТЯ І ЗНАННЯ“

на рік 1935

З днем 1-го січня 1935. р. починається восьмий рік видання єдиного в нас популярно-наукового місячника „Життя і Знання”.

Нашим дотеперішнім передплатникам нічого говорити про наш журнал. Вони йому знають ціну. Хто ж не передплачував досі „Життя і Знання”, не читав його й, може, й узагалі в руках не мав, того просимо **дочекатися** переглянути який річник нашого журналу або зажадати в Адміністрації оказового числа та **справді** прочитати його.

„Життя і Знання” подає всебічний погляд на всі ділянки науки й знання, вияснює доступним способом важні питання й таким чином творить багате джерело для доповнювання й поширювання знання, для **самоосвіти**, для викладів і читання на-голос по читальнях і в кооперативах.

„Життя і Знання” повинно знаходитися в кожній українській хаті, в кожній читальні, кооперативі й освітньо-культурній установі! Всі філії й читальні „Просвіти” повинні передплачувати його **обов'язково**.

Звертаємо увагу на те, що наш журнал корисний і доступний і для **молоді**. Шкільна влада поручає його до читання на вечірніх курсах позашкільної освіти на II. ступні замість — читанок.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ.

Передплата на рік у краю та в Чехословаччині виносить 18.— зл., на 6 місяців 9.— зл., на 3 місяці 5.— зл., поодиноким число коштує 2.— зл.

За кордоном на рік — 21.— зл., на 6 місяців — 11.— зл., на 3 місяці — 6.— зл., поодиноким число 2.— зл.

Адреса: „ПРОСВІТА”, ЛЬВІВ, РИНОК 10.

2999_y

І. Крип'якевич

М. Грушевський